

Fylkesmennene
Fylkeskommuner
Kommuner
Statlige skoler
Private grunnskoler
Private skoler med rett til statstilskudd

Udir-2-2010 - Retten til et godt psykososialt miljø etter opplæringsloven kapittel 9a

1. Innledning

Dette rundskrivet omhandler forståelsen av reglene i opplæringsloven kapittel 9a om elevens rett til et godt psykososialt miljø. I Elevundersøkelsen 2010 oppgir 8,5 % av elevene at de har blitt mobbet minst to eller tre ganger den siste måneden. Opplæringsloven § 9a-1 gir eleven en individuell rett til et godt psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel og læring. Kapittel 9a inneholder både krav til skolens arbeid rettet mot enkeltelever og krav til skolens systematiske arbeid (internkontroll). Kapittel 9a omtales ofte som "elevens arbeidsmiljølov" og skal sikre at eleven får et minst like godt vern av sitt miljø som arbeidstakere. Dette rundskrivet er avgrenset til elevens psykososiale miljø, det vil si at det fysiske miljøet ikke omtales. Det understrekes at det psykososiale miljøet omfatter mer enn mobbing og at kapittel 9a gjelder for både grunnskolen og videregående opplæring.

Reglene i opplæringsloven kapittel 9a gjelder også for private skoler som er godkjent etter privatskoleloven, jf. privatskoleloven § 2-4 annet ledd og for private grunnskoler godkjent etter opplæringsloven § 2-12. Reglene gjelder også for skolefritidsordningen (SFO), jf. opplæringsloven § 9a-8.

Nedenfor i kapittel 2 gis en oversikt over når kapittel 9a gjelder og innholdet i bestemmelsene. I del I behandles innholdet i elevens individuelle rett til et godt psykososialt miljø etter § 9a-1. I del II behandles skolens individrettede arbeid slik det følger av § 9a-3. Her omhandles både skolens handlingsplikt etter § 9a-3 annet ledd og skolens plikt til å behandle henstillinger om det psykososiale miljøet fra eleven/foreldrene som enkeltvedtak etter § 9a-3 tredje ledd. Del III omhandler skolens systemrettede arbeid etter §§ 9a-3 første ledd og 9a-4. Del IV tar kort for seg skoleeiers plikt til å ha et forsvarlig system, jf. opplæringsloven § 13-10 annet ledd. Hver del i rundskrivet kan leses for seg selv og derfor er noe dobbeltbehandlet.

2. Virkeområdet til kapittel 9a

Opplæringsloven kapittel 9a gir eleven rett til et godt psykososialt miljø. Utgangspunktet er klart. Kapittel 9a gjelder i alle tilfeller i skoletiden når eleven er på skolens område. Oppførsel i både timer og friminutt omfattes av kapittel 9a. Når grensen for skolens ansvar skal avklares, er forholdet mellom elevens fritid og skoletiden viktig å trekke. Oppførsel utenom skoletiden, er som hovedregel en del av elevens fritid og vernes ikke av kapittel 9a. Grensen for kapittel 9a er den samme som grensen for hva som kan reguleres i ordensreglementet og hvilken elevatferd som kan sanksjoneres. Om grensen mellom fritid og skoletid knyttet til ordensreglementet sies det i NOU 1995:18 side 227:

Mer tvilsomt er det i hvilken utstrekning ordensreglementet vil kunne fastsette bindende regler for elevenes atferd i fritiden. Utgangspunktet må her være at skolen bare kan gi regler med virkning utenfor skolen så langt det kan begrunnes direkte i skolegangen.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Ordensreglementet vil således kunne ha bestemmelser om elevenes atferd på vei til og fra skolen, men ikke elevenes atferd i fritiden for øvrig.

Det sentrale vurderingskriteriet er om det som oppleves som i strid med elevens rett etter kapittel 9a har direkte sammenheng med skolegangen. Dette innebærer at kapittel 9a gjelder for skoleveien, turer/arrangement i skolens regi, aktivitet på læringsplattformen skolen bruker (Fronter, It's learning etc.) og det som for øvrig kan knyttes direkte til skolen. For det som skjer på elevens fritid er den klare hovedregel at opplæringsloven kapittel 9a ikke gjelder. Dersom skolen mener at en elevs handlinger på fritiden har betydning for en eller flere elevs psykososiale miljø på skolen, for eksempel fordi skolen ønsker å refse en elev for nettmobbing, er det skolen som må godtgjøre at det er direkte sammenheng mellom elevens atferd og skolen.

Del I - Elevens individuelle rett

I denne delen behandles innholdet i elevens rett etter § 9a-1. I tekstboksen nedenfor gis en oversikt over hvilke forpliktelser skoleeier og skolen har i forbindelse med oppfyllelsen av elevens rett og hvordan disse forpliktelsene kan kategoriseres.

Forpliktelser for å oppfylle elevens individuelle rett til et godt psykososialt miljø er:

- a) skoleeier, skolen, rektor og alle ansatte plikter å sikre elevens individuelle rett etter §§ 9a-1 og 9a-3 gjennom **individrettet arbeid**. Det individrettede arbeidet behandles i del II og omfatter blant annet:
 - skolens handlingsplikt etter § 9a-3 annet ledd.
 - skolens plikt til å behandle henstillinger fra elever/foreldre om det psykososiale miljøet som enkeltvedtak etter § 9a-3 tredje ledd.
- b) skolen plikter å arbeide systematisk for å oppfylle elevenes rett til et godt psykososialt miljø, jf. § 9a-3 første ledd og 9a-4. Dette er et krav om internkontroll hos skolen. Det **systemrettede arbeidet** behandles i del III.
- c) skoleeier plikter å ha et **forsvarlig system** for å vurdere om kravene i opplæringsloven er oppfylte og for å følge opp resultatene fra disse vurderingene, jf. opplæringsloven § 13-10 annet ledd. Dette behandles i del IV.

3 Elevens rett til et godt psykososialt miljø

Opplæringsloven § 9a-1 inneholder den overordnede normen. Denne normen skal tolkes inn i alle de andre bestemmelsene i kapittel 9a, og har betydning både for det individrettede arbeidet og det systemrettede arbeidet til skolen. Opplæringsloven § 9a-1 gir den enkelte elev en rett til et godt psykososialt miljø. Paragraf 9a-1 lyder:

Alle elever i grunnskolar og vidaregåande skolar har rett til eit godt fysisk og psykososialt miljø som fremjar helse, trivsel og læring.

Retten etter § 9a-1 er en individuell rettighet. Det avgjørende i vurderingen av om elevens rett er oppfylt er virkningen miljøet har på den enkelte elevens helse, trivsel og læring. Elevens psykososiale miljø skal positivt fremme helse, trivsel og læring. Kapittel 9a gjelder for elever. Læringer og lære kandidater omfattes ikke av kapittel 9a. For disse gjelder arbeidsmiljøloven. Kapittel 9a gjelder heller ikke for voksne med rett til opplæring særskilt organisert dem etter opplæringsloven kapittel 4A.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

Når eleven har en rett til et godt skolemiljø, har skolen og skoleeier en tilsvarende plikt til å sikre at elevene får denne retten oppfylt. Opplæringsloven kapittel 9a og § 13-10 inneholder plikter for skoleeier og skolen for å sikre at elevens rett etter § 9a-1 oppfylles. Det skal arbeides både systemrettet og individrettet.

Formålet med § 9a-1

Formålet med opplæringsloven kapittel 9a er å gi elever i grunnskole og videregående opplæring et minst like godt vern av sitt miljø som arbeidstakere har gjennom arbeidsmiljøloven. Når barn og ungdom i stadig mer av tiden oppholder seg i skolen, er det viktig at skolen har et godt psykososialt miljø og arbeider aktivt for å sikre elevens rett. Departementet understreket i Ot. prp. nr. 72 (2001-2002) side 16 at "Når det er i samfunnets interesse at elevene oppheld seg i skolen, bør det også være samfunnet sitt ansvar å gjøre sitt ytterste for å hindre at dette oppholdet blir til skade for dei." Skolens plikt til å ta vare på elevene må ses i sammenheng med foreldrenes ansvar. Barnets foreldre er pålagt et strengt ansvar for å beskytte barnet sitt, jf. barneloven § 30. Når foreldrene overlater barna til skolen, overtar skolen ansvaret for barnas vel. Foreldrene må kunne regne med at skolen tar godt vare på barnet/ungdommen.

Begrepsavklaring

Elevens rett etter § 9a-1 er knyttet til et godt psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel og læring. Det daværende Utdannings- og forskningsdepartementet presiserte i "Veileder til opplæringsloven kapittel 9a – Elevenes skolemiljø" side 10 at:

Med psykososialt miljø menes her de mellommenneskelige forholdene på skolen, det sosiale miljøet og hvordan elevene og personalet opplever dette. Det psykososiale miljøet handler også om elevenes opplevelse av læringssituasjonen.

Begrepet psykososialt miljø i § 9a-1 sikter altså til de mellommenneskelige forholdene på skolen, i motsetning til for eksempel det fysiske miljøet som er knyttet til skolens fysiske område som uteareal, skolebygninger og lignende. Det psykososiale miljøet bestemmes av samhandlingen og kommunikasjonen mellom alle som oppholder seg i skolen og blir til i spillet mellom eleven, andre elever i klassen, elever i andre klasser, de ansatte og alle som har en befattning med skolen som foreldre, skoleeier og lokalt kultur- og næringsliv. Elevens psykososiale miljø kan påvirkes av blant annet sosiale, kulturelle, religiøse, økonomiske, utdanningsmessige og helsemessige forhold. Det psykososiale miljøet omfatter elevens læringsmiljø og skolemiljø for øvrig.

Individuell rett basert på elevens subjektive opplevelse

Det at eleven har en individuell rett til et godt psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel og læring gir eleven et sterkt vern. Det avgjørende i vurderingen av om elevens rett etter § 9a-1 er oppfylt er hvordan det psykososiale miljøet virker på den enkelte elevens helse, trivsel og læring. Utgangspunktet for vurderingen er elevens egen subjektive opplevelse av det psykososiale miljøet.

En elevs rett skal ikke begrenses av kollektive vurderinger av hvordan miljøet er. Retten i § 9a-1 er ikke knyttet opp mot det totale miljøet, en tenkt gjennomsnittselev eller lærerens oppfatning, men mot virkningen miljøet faktisk har på den enkelte elevens helse, trivsel og læring. Dette understrekes i det daværende Utdannings- og forskningsdepartementets veileder til kapittel 9a side 4: "Bestemmelsen understreker at det avgjørende i loven er hvilken virkning skolemiljøet har på elevene, og ikke hvorvidt de enkelte sidene ved miljøet tilfredsstiller målbare verdier". Dette betyr ikke at skolen ikke kan bruke, for eksempel Elevundersøkelsen i sitt arbeid med det psykososiale miljøet. Resultatene fra Elevundersøkelsen bør brukes i skolens systematiske arbeid etter §§ 9a-3 første ledd og 9a-4.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

Konsekvensen av at vurderingen er basert på elevens subjektive oppfatning, er at en elevs påstand om at hans/hennes psykososiale miljø ikke er godt nok, ikke kan avvises med en henvisning til at de andre elevene mener at miljøet er godt eller at Elevundersøkelsen viser at det er lite mobbing på skolen. Vurderingen av hvorvidt elevens rett ikke er oppfylt skal gjøres med utgangspunkt i eleven og er individualisert. To elever i samme klasse kan ha en ulik oppfatning av om det psykososiale miljøet er i overensstemmelse med § 9a-1. Noen tåler mer enn andre, og noen tåler mindre. Hvordan eleven opplever det psykososiale miljøet kan avhenge av elevens alder, oppvekst og oppdragelse, om eleven har blitt utsatt krenkelser tidligere og elevens personlige forutsetninger for øvrig.

Dersom en elev opplever en handling eller et utsagn som krenkende, skal dette ikke bagatelliseres. Dersom en elev føler reell frykt for andre, vil det kunne være en ny krenkelse om eleven blir møtt med utsagn som *"dette må du tåle"*. Skolen må gjøre det den kan for sette en stopper for årsaken til frykten. Her vil skolens undersøkelsesplikt etter § 9a-3 annet ledd pålegge, for eksempel læreren en plikt til å finne ut av hva som har skjedd. Det understrekes at kravet i § 9a-1 må suppleres med § 9a-3 første ledd om at miljøet skal være slik at eleven opplever trygghet og sosial tilhørighet. Ingen elever skal måtte grue seg for å gå på skolen på grunn av et ikke tilfredsstillende psykososialt miljø.

"Fremmer helse trivsel og læring"

Paragraf 9a-1 fastsetter at eleven har rett til et psykososialt miljø *"som fremjar helse, trivsel og læring"*. Kravet i § 9a-1 må, som nevnt, også suppleres med § 9a-3 første ledd. Dette innebærer at elevens rett er en rett til et psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel og læring hvor eleven opplever trygghet og sosial tilhørighet. Eleven skal ikke utsettes for negativ atferd av typen krenkende ord og handlinger som mobbing, trakassering eller diskriminering. Men elevens rettighet strekker seg lenger enn å verne mot krenkende ord og handlinger som kan ha skadevirkninger. Retten er knyttet til et godt psykososialt miljø og miljøet som faktisk fremmer helse, trivsel og læring. Det psykososiale miljøet skal virke positivt på elevens helse, trivsel og læring, trygghet og sosiale tilhørighet.

Eleven og foreldrene kan henstille om tiltak etter § 9a-3 tredje ledd dersom det psykososiale miljøet ikke virker positivt på elevens helse, trivsel eller læring. Det understrekes at det ikke er noe krav om negativ atferd for at foreldrenes eller elevens rett til å henstille og eventuelt klage er tilstede. Elevens rett er knyttet til det psykososiale miljøet generelt og at dette fremmer helse, trivsel eller læring. Skoleeier og skolen har ikke oppfylt plikten sin etter § 9a-1 dersom det psykososiale miljøet ikke har en positiv effekt på elevens helse, trivsel eller læring. Det avgjørende etter bestemmelsen er hvordan det psykososiale miljøet virker generelt på elevene, og på den enkelte elev spesielt. Hvilke tiltak skoleeier/skolen må sette i verk avhenger av hvordan elevens rett faktisk ikke oppfylles.

Helse, trivsel og læring

Elevens helse, trivsel og læring kan påvirkes av mange ulike forhold. Det kan være forhold knyttet til skolegangen, egen fysisk og psykisk helse, personlighet, sosiale forhold, familie osv. Med **helse** siktes det til både elevens fysiske og psykiske helse. For at noe skal ha en innvirkning på elevens helse er det ikke nødvendig med konkrete diagnoser. Det er elevens oppfatning av hvordan miljøet påvirker hans/hennes helse som er relevant. Med virkningen på elevens **trivsel** skal det ses på om eleven trives på skolen, for eksempel om eleven har venner og inkluderes i det sosiale miljøet. Når det gjelder virkningen det psykososiale miljøet har på elevens **læring** handler det blant annet om hvordan læringsmiljøet bidrar positivt til elevens faglige utvikling. Et eksempel på at det psykososiale miljøet ikke fremmer læring kan være tilfeller hvor eleven opplever å bli isolert fra det sosiale fellesskapet, og dette fører til at eleven ikke klarer å fokusere på opplæringen og det som skjer der.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

Det pedagogiske opplegget og kvaliteten på opplæringen faller strengt tatt utenfor retten etter § 9a-1. Paragraf 9a-1 gir ikke eleven rett til å klage på kvaliteten på opplæringen, herunder det pedagogiske opplegget til læreren. Hvis eleven opplever opplæringen som dårlig kan det være vanskelig for eleven å nå kompetansemålene, noe som kan føre til frustrasjon hos eleven, men dette faller utenfor kapittel 9a. Men det kan være en sammenheng mellom kvaliteten på opplæringen og elevenes psykososiale miljø. Det kan være tilfeller hvor for eksempel lærerens pedagogiske opplegg eller oppførsel har en innvirkning på elevens psykososiale miljø og forholdet kan da være i strid med § 9a-1. En lærer som i opplæringen ytrer rasistiske utsagn, sarkastiske utsagn eller nedsettende kommentarer til en eller flere elever, vil krenke elevens rett etter § 9a-1. Det samme gjelder tilfeller hvor det er mye bråk og uro i timene på grunn av manglende klasseledelse dersom dette påvirker elevens psykososiale miljø. Også læremidlene som brukes kan være i strid med § 9a-1. Dette vil for eksempel gjelde for læremidler som inneholder utsagn som eleven oppfatter som kjønnsdiskriminerende. Det blir derfor viktig å vurdere konkret virkningen disse faktorene har på elevens psykososiale miljø. Dette vil være en skjønsmessig vurdering.

Egnede tiltak uavhengig av økonomi

Elevens rett til et godt psykososialt miljø etter § 9a-1 er absolutt. Det er ikke adgang til å dispensere fra kravene i kapittel 9a. Skolen skal sikre at elevens rettigheter oppfylles. Det understrekes at når det skal avgjøres hvilke tiltak som skal settes inn dersom elevens rett ikke blir oppfylt, skal dette vurderes særskilt for hvert tilfelle. Skolen må vurdere konkret og skjønsmessig hvilke tiltak som vil være egnede. Her kan ulike tiltak være aktuelle for å oppfylle elevens rett. Vurderingen skal gjøres ut fra hensynet til elevens psykososiale miljø, og ikke ut fra hvilke tiltak som er billigst for skoleeier/skolen. I vurderingen må skolens også ta hensyn til hvilke tiltak som vil være til barnets beste, jf. Barnekonvensjonen art. 3 nr. 1. Elevens rett skal oppfylles. I denne forbindelse understreker direktoratet at skoleeiers økonomi er irrelevant når det er snakk om å sikre elevens rett. Dersom det er nødvendig med ekstra ressurser for å stanse for eksempel krenkende atferd, skal skoleeier bevilge disse pengene.

Det understrekes videre at når skolen skal avgjøre hvilke tiltak som skal settes inn for å sikre elevens rett skal det være en forholdsmessighet mellom bruddet på elevens rett og de tiltakene som settes inn. Tiltakene må ikke være uforholdsmessig store eller dyre sammenlignet med det faktiske problemet. På den ene siden kan ikke skolen argumentere med at de ikke har økonomi til å sette inn et tiltak dersom dette ikke fremstår som urimelig sammenlignet med det eleven er utsatt for. På den andre siden kan ikke eleven/foreldrene kreve tiltak som er uforholdsmessig store eller dyre dersom det finnes andre alternativer som oppfyller elevens rett.

Vern av et godt psykososialt klassemiljø - kollektive rettigheter

Et godt psykososialt miljø i klassen/basisgruppen er viktig for å sikre enkelteleven et miljø som fremmer helse, trivsel og læring. Paragraf 9a-1 gir rettigheter til enkeltelever, men § 9a-1 må også kunne brukes for å sikre et godt klassemiljø. Etter opplæringsloven § 8-2 skal elevene deles i klasser eller basisgrupper som skal ivareta deres behov for sosial tilhørighet. I Innst. O. nr. 86 (2008-2009) side 4 sies det:

Komiteen mener at sosial tilhørighet og et godt læringsfellesskap er viktig for alle elevers læring og trivsel. Det er viktig at organiseringsformen i skolen godt ivaretar elevenes behov for sosial trygghet og stabilitet gjennom hele opplæringen, og komiteen mener at det sosiale fellesskapet har positive effekter på barns læring. [...] Komiteen understreker at organiseringen i skolen skal ivareta det sosiale fellesskapet.

Klassen/basisgruppen består av enkeltelever med rett til et godt psykososialt miljø. Ut fra hver enkeltelevs rett kan det utledes rettigheter også for fellesskapet. Dette innebærer at klassen/basisgruppen også vil ha et vern mot enkeltelever som gjør det psykososiale miljøet i

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

klassen dårligere. Men det er enkeltelevenes opplevelse av miljøet som avgjør om dette er i strid med § 9a-1. I tilfeller hvor en eller flere elever gjør de andre elevenes psykososiale miljø dårligere må skolen vurdere hvordan de skal gripe inn for å bedre det psykososiale miljøet. Det vil være nødvendig å gripe tak i både det individuelle arbeidet etter § 9a-3 og skolens systemrettede arbeid etter § 9a-4.

3.1 Når foreligger et lovbrudd i forhold til § 9a-1?

Lovbrudd foreligger når elevens rett etter § 9a-1 ikke er oppfylt. I alle tilfeller når elevens rett ikke oppfylles vil det foreligge et lovbrudd og skolen skal da gripe inn slik at elevens rett oppfylles. Det blir ikke et spørsmål om hvilke tiltak skolen *har* iverksatt, men et spørsmål om elevens rett er oppfylt. Så lenge eleven har en subjektiv oppfatning av at det psykososiale miljøet ikke fremmer hans/hennes helse, trivsel eller læring, har skolen en plikt til å rette dette.

Paragraf 9a-1 og 9a-3 må ses i sammenheng. Paragraf 9a-1 inneholder den overordnede vurderingsnormen, og denne bestemmelsen skal også trekkes inn i vurderingen av de øvrige bestemmelsene, herunder § 9a-3. Paragraf 9a-3 oppstiller *særskilte plikter* for skolen og skolens ansatte ved brudd på § 9a-1. Det er fastsatt i § 9a-3 annet ledd at alle ansatte ved skolen har en handlingsplikt når de har kunnskap om eller mistenker at en elev blir utsatt for krenkende ord eller handlinger, for mer om handlingsplikten, se kapittel 4. Paragraf 9a-3 tredje ledd gjelder de tilfellene der foreldrene eller eleven mener det psykososiale miljø ikke er i samsvar med § 9a-1. Eleven og foreldrene gis her en rett til å henstille om tiltak og pålegger skolen en plikt til å behandle henstillingen som et enkeltvedtak etter forvaltningsloven. Vurderingstemaet som skal legges til grunn i tredje ledd skal være om elevens rett til et godt psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel og læring, er oppfylt. Dersom dette ikke er tilfelle er det et lovbrudd og skolen plikter å sette i verk tiltak slik at elevens rett etter § 9a-1 oppfylles. Det understrekes at § 9a-3 tredje ledd ikke bare gjelder ved mobbing og lignende, men gjelder for *"tiltak som vedkjem det psykososiale miljøet"*.

Manglende oppfyllelse av elevens rett etter § 9a-1 kan skyldes at skolen ikke har et systematisk arbeid knyttet til det psykososiale miljøet eller at systemet som ikke er innarbeidet, jf. §§ 9a-3 første ledd og 9a-4. For mer om dette, se kapittel 6.

3.2 Virkemidler for å oppfylle elevens rett

I arbeidet med å sikre elevens rett er det viktig å forene det systemrettede og det individrettede arbeidet med elevenes psykososiale miljø. Viktige redskaper for å oppfylle elevens rett til et godt psykososialt miljø er skolens ordensreglement og vurdering i orden og i oppførsel. Disse kan brukes for å regulere elevenes atferd i ønsket retning.

3.2.1 Skolens ordensreglement

Ordensreglementet er et viktig redskap for å oppfylle elevens rett til et godt psykososialt miljø. Dette har en funksjon både i det individrettede arbeidet og i det systematiske arbeidet til skolen. Skoleeier skal i følge opplæringsloven §§ 2-9 og 3-7 fastsette en forskrift om ordensreglement. Skoleeier kan delegere til skolene å fastsette forskrift om ordensreglement. Ordensreglementets formål er å regulere elevenes oppførsel på skolen og på den måten sikre et godt psykososialt miljø for alle.

Ordensreglementets formål kan ses både på lang og kort sikt. På lang sikt skal ordensreglementet bidra i elevens danning, jf. opplæringsloven § 1-1, og lære elevene hvordan de innrettet seg etter fellesskapets regler. På kort sikt har ordensreglementet en funksjon i normeringen og sanksjoneringen av uønsket oppførsel. For at ordensreglementet skal være et

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

nyttig redskap i arbeidet med det psykososiale miljøet, er det viktig at ordensreglementet er klart og tydelig med hensyn til hva som er akseptabel oppførsel i skolesamfunnet. Ordensreglementet skal, jf. opplæringsloven §§ 2-9 og 3-7, inneholde:

- regler om rettighetene og pliktene til elevene dersom disse ikke fremgår av annet lovverk
- regler om oppførsel
- regler om tiltak dersom eleven opptrer i strid med ordensreglementet
- regler om prosedyrer når saker om brudd på ordensreglementet skal behandles

I tillegg til dette skal ordensreglementet inneholde en regulering av hva som er god orden og god oppførsel slik at ordensreglementet kan brukes som grunnlag for vurdering i orden og i oppførsel, jf. forskrift til opplæringsloven § 3-5 første ledd.

Ordensreglementet har også en viktig funksjon i skolens systematiske arbeid. En viktig del av det systematiske arbeidet er utformingen og implementeringen av ordensreglementet. Ordensreglementet må være egnet til å forebygge uønsket oppførsel og innholde egnede refsingstiltak som kan brukes når brudd på ordensreglementet skjer. I arbeidet med utvikling av systemet og det kontinuerlige og systematiske arbeidet med det psykososiale miljøet må ordensreglementet inngå.

3.2.2 Vurdering av elevens orden og oppførsel

Eleven skal ha halvårsvurdering i orden og i oppførsel, jf. forskrift til opplæringsloven § 3-15. Elever på barnetrinnet skal ha halvårsvurdering uten karakter mens elever på ungdomstrinnet og i videregående opplæring skal ha halvårsvurdering med og uten karakter i orden og oppførsel. Formålet med vurdering i orden og oppførsel fremgår av § 3-2 fjerde ledd. Det er her understreket at formålet er å bidra i elevens sosialiseringssprosess, sikre elevens rett til et godt psykososialt miljø og gi informasjon om elevens orden og oppførsel. Det er viktig at vurdering i orden og oppførsel brukes som et redskap for å sikre elevens rett til et godt psykososialt miljø, ved at eleven får tilbakemelding om hvordan hans/hennes oppførsel virker inn på andre elever.

Del II - Plikt til individuelt rettet arbeid etter § 9a-3

I del II behandles skolens plikt til å sikre at enkeltelevens rett etter § 9a-1 oppfylles ved å gripe inn dersom skolen eller eleven/foreldrene mistenker eller har kunnskap om at en eller flere elevs rettigheter ikke er oppfylt. Fokuset her er på det individrettede arbeidet til skolen. Dette er noe annet enn det systemrettede arbeidet som er knyttet til skolens systematiske arbeid og internkontroll etter §§ 9a-3 første ledd og 9a-4, for å forebygge brudd på § 9a-1. Skolens systemrettede arbeid behandles i del III. Det er viktig at skolens systemrettede og individrettede arbeid ses i sammenheng.

Opplæringsloven § 9a-3 annet og tredje ledd oppstiller særskilte plikter for skolen knyttet til det psykososiale miljøet og gir eleven/foreldrene særskilte rettigheter i forbindelse med skolens saksbehandling. Paragraf 9a-3 annet og tredje ledd må ses i sammenheng. Annet ledd handler om skoleinitierte plikter og tiltak, mens tredje ledd er knyttet til elev-/foreldreinitierte tiltak.

Dersom skolen oppdager at en elevs rett til et godt psykososialt miljø er krenket, har skolen en plikt til å sørge for at elevens rett oppfylles. Dette kan skje på ulike måter, se nedenfor. Skolen vil i de fleste tilfeller som faller inn under annet ledd ha en plikt til å informere foreldrene. I de tilfellene hvor skolen selv ikke fatter enkeltvedtak knyttet til elevens psykososiale miljø, vil foreldrene kunne kreve dette etter § 9a-3 tredje ledd. Dette innebærer at skolens handlingsplikt

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

etter annet ledd kan føre til at eleven/foreldrene bruker sin rett etter tredje ledd. Et eksempel kan være dersom skolen i oppfyllelsen av handlingsplikten etter andre ledd har prøvd å forbedre elevens miljø, men eleven/foreldrene mener dette ikke er tilstrekkelig eller mener at skolen burde fattet et enkeltvedtak. Det kan også være at når elever/foreldre gjør skolen oppmerksom på forhold ved elevens psykososiale miljø at skolen er usikker på om dette er å regne som en henstilling etter § 9a-3 tredje ledd eller ikke. Skolen må da få klarlagt om foreldrene/eleven ber om tiltak etter § 9a-3 tredje ledd eller ikke. Dersom det er en henstilling om tiltak, skal dette behandles etter § 9a-3 tredje ledd. Men merk at det som ikke er ment som en henstilling til skolen fra foreldrene/eleven om å iverksette tiltak, kan føre til at skolens handlingsplikt etter § 9a-3 annet ledd utløses. En kommentar på et foreldremøte kan føre til at for eksempel kontaktlærer får mistanke eller kunnskap om at en elev er utsatt for krenkende ord eller handlinger. Kontaktlærerens undersøkelsesplikt etter § 9a-3 annet ledd utløses da og kontaktlærer må undersøke og eventuelt varsle skolens ledelse eller gripe inn.

Nedenfor behandles først skolens handlingsplikt etter § 9a-3 annet ledd og dernest skolens plikt til å behandle elevens/foreldrenes henstilling om tiltak etter § 9a-3 tredje ledd som enkeltvedtak.

4 Skolens handlingsplikt etter § 9a-3 annet ledd

Paragraf 9a-3 annet ledd regulerer skolens handlingsplikt dersom en ansatt ved skolen får kunnskap om eller mistenker at en elev utsettes for krenkende ord eller handlinger. Annet ledd lyder:

Dersom nokon som er tilsett ved skolen, får kunnskap eller mistanke om at ein elev blir utsett for krenkjande ord eller handlingar som mobbing, diskriminering, vald eller rasisme, skal vedkommande snarast undersøkje saka og varsle skoleleiinga, og dersom det er nødvendig og mogleg, sjølv gripe direkte inn.

Det er her fastsatt at alle som er ansatt ved skolen har en handlingsplikt som består av:

- plikt til å gjøre undersøkelser
- plikt til å varsle rektor
- plikt til å gripe inn

Det må vurderes konkret i den enkelte saken hvilke av disse pliktene som utløses og i hvilken rekkefølge pliktene inntreffer. Dette vil kunne variere i ulike tilfeller og må vurderes konkret og skjønnsmessig av den ansatte. Innholdet i plikten til å undersøke, varsle og gripe inn behandles nærmere nedenfor. Gangen i en sak etter § 9a-3 annet ledd:

Fase 1: mistanke eller kunnskap om krenkende ord eller handlinger

- ansatt ved skolen mistenker eller har kunnskap om at en elev blir utsatt for krenkende ord eller handlinger

Fase 2: skolens handlingsplikt

- den ansatte undersøker saken
- den ansatte varsler skolens ledelse
- den ansatte griper selv inn dersom det er nødvendig og mulig
- skoleledelsen avgjør hva som skal gjøres videre i saken
- skoleledelsen informerer foreldrene

Fase 3: gjennomførings- og evalueringsfasen

- tiltak for å bedre elevenes psykososiale miljø settes i verk
- skolen evaluerer om tiltakene har fungert og behov for å sette inn ytterligere tiltak

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

4.1 Handlingsplikten – hvem omfattes?

Handlingsplikten gjelder for alle som er ansatt ved skolen ved at de har et ansettelsesforhold/en arbeidsavtale med skoleeier. I Ot.prp. nr. 72 (2001-2002) er det sagt at "tilsette" i praksis ofte vil være lærere og miljøarbeidere, men at plikten også gjelder annet personale. I tillegg til skolens undervisningspersonale kan dette for eksempel være vaktmester, assistenter, kontor- og rengjøringspersonale. Skolen må sørge for at alle ansatte har kunnskap om handlingsplikten og hva denne innebærer. Etter opplæringsloven § 9a-4 plikter skolen å arbeide systematisk med det psykososiale miljøet (internkontroll). Et av kravene til det systematiske arbeidet er at det skal være rutiner som sikrer at skolens ansatte kjenner til handlingsplikten og hva denne plikten innebærer. Også lærervikarer som inngår midlertidige arbeidsavtaler med skoleeier er omfattet av handlingsplikten og skolen må sørge for at lærervikaren er kjent med handlingsplikten. For mer om skolens systemrettede arbeid, se kapittel 6.

4.1.1 Kontaktlærers særlig ansvar

Kontaktlæreren(e) har en sentral rolle når det gjelder å skape et godt psykososialt miljø i klassen/basisgruppen som han/hun har ansvaret for elever i og sørge for at elevens rett etter § 9a-1 er oppfylt. Hver klasse/basisgruppe skal ha en eller flere kontaktlærere som har et særlig ansvar for blant annet de sosialpedagogiske gjøremål, jf. opplæringsloven § 8-2 annet ledd. Kontaktlæreren skal blant annet samtale med faglærerne om det psykososiale miljøet i klassen og hvordan enkeltelever har det. Dette er en nødvendig forutsetning for å oppfylle kontaktlærers forpliktelser etter forskrift til opplæringsloven kapittel 3. Kontaktlæreren har ansvaret for halvårsvurdering i orden og i oppførsel etter forskrift til opplæringsloven §§ 3-15, dialog om anna utvikling etter § 3-8, fagsamtalen med eleven etter § 3-11 tredje ledd og foreldresamtalen. Kontaktlæreren har dermed et særskilt ansvar for å følge opp elevens faglige og ikke-faglige utvikling, blant annet elevens forhold til medelever og ansatte ved skolen. Dette innebærer at det vil være kontaktlærer som er nærmest til å ta opp spørsmål og problemer knyttet til elevens psykososiale miljø. Det er også kontaktlærer som har ansvaret for den løpende kontakten med elevens foreldre.

4.1.2 Innleid personell

Mange skoleeiere kjøper tjenester fra andre, særlig knyttet til renhold og vaktmestertjenester. I disse tilfellene oppstår spørsmålet om handlingsplikten omfatter også disse personene. Utgangspunktet er at skoleeier ikke har arbeidsgiveransvaret for disse. I disse tilfellene foreligger det en privatrettslig avtale mellom skoleeier og firmaet som leier ut personale til å utføre avtalte arbeidsoppgaver. Arbeidsgiveransvaret ligger til firmaet. Personen er ikke "tilsatt ved skolen", men i firmaet som har en avtale om kjøp av tjenester med skolen. Dette innebærer at handlingsplikten etter § 9a-3 annet ledd ikke gjelder for disse. Tilsvarende gjelder for kjøp av tjenester fra kommunale foretak.

Det kan likevel avtales særskilt at innleid personale skal ha samme handlingsplikt som skolens ansatte har. Dette må da legges inn i avtalen mellom skoleeier og firmaet. Det blir så firmaets oppgave å sørge for at den som utfører tjenesten er kjent med at handlingsplikten er en del av arbeidsoppgavene. Å legge inn et slikt vilkår i en avtale om tjenesteyting vil særlig være aktuelt for personer som har faste oppgaver på en skole over lengre perioder. Her må skoleeier vurdere hvilken tilknytning personen vil ha til elevene, på hvilke steder/måter personen vil være i kontakt med elevene etc. Formålet med å ta dette inn i avtalen om kjøp av tjenester vil være å sikre at forhold som disse personene ser eller har mistanke om, blir videreformidlet slik at det kan følges opp.

Direktoratet understreker at skoleeier bør vurdere det nøye før slike vilkår tas inn i avtalen om tjenesteyting. Tjenesteyteren vil ofte ha liten kjennskap til skolens systematiske arbeid, og

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

internkontroll. Handlingsplikten forutsetter kjennskap til rutiner og opplæring i å håndtere situasjoner på en formålstjenelig og lovlig måte. Dersom det er avtalt at innleid personale skal omfattes av handlingsplikten, må skolens internkontroll også inneholde rutiner for hvordan disse skal informeres om skolens holdninger og systematiske arbeid for å sikre et godt psykososialt miljø. Se mer om skolens systematiske arbeid i kapittel 6.

4.2 Når inntreffer handlingsplikten?

Den ansattes handlingsplikt inntreffer når hun/han får kunnskap eller mistanke om at en elev blir utsatt for krenkende ord eller handlinger. Kunnskap om betyr at den ansatte faktisk vet at en elev blir utsatt for ikke akseptert atferd fra elever, lærere eller andre ved skolen. Dette kan være hendelser som den ansatte selv er vitne til, eller blir fortalt om. Hvis en ansatt ser en elev bli slått eller plaget, hører enkeltstående utsagn om elevens utseende, klær, tro, seksuelle legning, dialekt osv., inntreffer handlingsplikten. Det samme gjelder dersom den ansatte får høre om tilsvarende hendelser fra eleven selv eller fra andre elever.

Handlingsplikten inntreffer også dersom den ansatte får en mistanke om at en elev utsettes for krenkende ord og handlinger. Det er altså ikke nødvendig med faktisk kunnskap for at handlingsplikten inntreffer. En ansatt kan ikke gjemme seg bak at hun/han ikke har hørt eller sett mobbing eller andre former for krenkende oppførsel selv. Mistanke om innebærer en "følelse"/antagelse om at en elev blir utsatt for krenkende ord eller handlinger. Dette kan for eksempel være en mistanke om at en elev blir plaget eller utestengt fra fellesskapet. Dette kan komme til syne på ulike måter, for eksempel gjennom endringer i elevens oppførsel; innesluttethet, aggressivitet, trøtthet, manglende konsentrasjon, dårligere skoleresultater, urovekkende atferd, eleven er asosial osv. Handlingsplikten krever at skolens personale vurderer enkeltelevens generelle oppførsel og reaksjoner i ulike situasjoner. Skolens plikt til å sikre elevens rett til et godt psykososialt miljø forutsetter årvåkenhet fra skolens ansatte. Handlingsplikten innebærer at skolens ansatte ikke kan lukke øyne og øre for det de ser og hører, og kan ikke unnlate å gjøre noe dersom de får en mistanke om at en elev ikke får oppfylt retten til et godt psykososialt miljø. Det er ikke et krav om faktisk kunnskap for å ha plikt til å undersøke nærmere eller gripe inn. Dersom den ansatte er i tvil om en elev blir eller har blitt utsatt for krenkende ord eller handlinger SKAL han/hun gjøre noe. Hva som gjøres vil avhenge av det konkrete tilfellet.

Dersom den ansatte er i tvil om en elev er utsatt for krenkende ord eller handlinger, er det viktig å huske at om eleven er krenket eller ikke, avhenger av elevens subjektive opplevelse, jf. § 9a-1. Dette kan innebære at ord og handlinger som i utgangspunktet ikke var ment å være krenkende, men som oppleves som krenkende av en elev, utløser handlingsplikten. Den ansatte skal da handle. Dette innebærer for eksempel at dersom en elev tar kontakt med en lærer og forteller at en medelev har kommet med utsagn som eleven opplevde som krenkende, så inntreffer lærerens handlingsplikt. Tilsvarende gjelder hvis en assistent i et friminutt ser at en elev går alene og får en mistanke om at denne eleven er sosialt isolert av de andre elevene. Assistentens handlingsplikt utløses også hvis assistenten mener at en lærer i en time bruker eksempler som trakasserer en eller flere elever på grunn av funksjonshemming, hudfarge, seksuell legning eller annet. Hva assistenten plikter å gjøre vil avhenge av situasjonen.

Direktoratet understrekes at skolen har en generell omsorgs-/handlingsplikt knyttet til det psykososiale miljøet som går videre enn krenkende ord og handlinger, det vil si når en ansatt har kunnskap eller mistanke om at elevens rett ikke oppfylles på av andre grunner. Denne kan utledes av § 9a-1. En ansatt kan ikke la være å handle dersom han/hun mistenker eller har kunnskap om at elevens rett til et psykososialt miljø ikke er oppfylt, selv om årsaken til at retten ikke er oppfylt er noe annet enn krenkende ord eller handlinger.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Nedenfor gjennomgås de ulike sidene av handlingsplikten.

4.2.1 Undersøkelsesplikten

En del av handlingsplikten er plikten til å undersøke om eleven har blitt utsatt for krenkende ord eller handlinger og få klargjort hva som faktisk har skjedd. Undersøkelsesplikten inntreffer straks den ansatte får kunnskap eller mistanke om at en elev blir utsatt for krenkende ord eller handlinger. Det er viktig at undersøkelsene gjøres snarest. Den ansatte skal ikke vente og se, men ta tak i dette så raskt situasjonen tilsier.

Formålet med undersøkelsesplikten er å klarlegge hva som er realiteten i det man har sett, hørt eller fått mistanke om. Gjennom undersøkelsene skal den ansatte prøve å få bekreftet eller avkreftet om den aktuelle kunnskapen eller mistanken han/hun har, gir grunnlag for å følge dette opp videre. I de tilfellene hvor den ansatte har blitt fortalt om hendelser som tyder på uakseptabel/uønsket atferd, må tilgjengelige kanaler brukes for å få kartlagt hva som er den faktiske situasjon. Dette kan gjøres gjennom samtaler med eleven(e) det gjelder, andre elever, lærere, elevens foreldre etc. Hvis den ansatte ser/hører at en elev blir utsatt for krenkende utsagn, skal det undersøkes om dette oppleves som krenkende for den det gjelder. Selv om for eksempel utsagnene fremstår som en del av en akseptert kultur i elevgruppen, er det en krenkelse hvis en eller flere elever opplever det slik. Elevenes alder, kunnskap om eleven og de sosiale relasjoner er forhold som kan være avgjørende for hvordan dette skal følges opp. Den ansatte kan snakke med de elevene det gjelder, diskutere problemstillinger knyttet til denne type atferd i klassen/basisgruppen, eller følge det opp på annen passende måte. Eventuelle misforståelser må oppklares, slik at det blir fastslått om dette er et tilfelle hvor en elev er utsatt for krenkende ord eller handlinger og hvem det er som har utsatt eleven for krenkelsen. Det er ikke alltid den ansattes første antagelse om hvem som er krenker og hvem som er krenket er riktig.

Det understrekes at så lenge eleven opplever det som har skjedd som krenkende og den ansatte finner dette ut, så har den ansatte kunnskap og handlingsplikten inntreffer. Det har ingen betydning om andre elever i gruppen anser dette som akseptabelt. Den ansatte må da vurdere hva som blir neste skritt. I alle tilfeller skal skolens ledelse varsles og i noen tilfeller har den ansatte en plikt til å gripe inn. Dette må vurderes konkret i den enkelte situasjon. I akutte situasjoner, for eksempel når elever slås eller krenkende ord til en elev overhøres, er det naturlig å gripe inn straks og undersøke nærmere i etterkant hva som faktisk skjedde.

Det understrekes at handlingsplikten ikke er oppfylt etter at undersøkelsene er ferdige, dersom den ansatte mener en elev er utsatt for krenkende ord eller handlinger. Dette kan også gjelde i tilfeller der eleven selv mener at han/hun ikke er utsatt for krenkende ord eller handlinger. Det kan være mange grunner til at en elev som for eksempel mobbes ikke innrømmer dette for en lærer. Den ansatte plikter da å varsle rektor og eventuelt å gripe inn dersom dette er nødvendig og mulig.

Mer om undersøkelsesplikten ved mistanke

Ved mistanke om at noe er galt, er det særlig viktig å få avklart dette. Mange elever kunne ha sluppet mobbing, overgrep, skolevegring m.v. dersom skolen straks hadde foretatt nærmere undersøkelser ved mistanke som gjelder elevens atferd eller andre forhold. Mistanke om at en elev ikke har et godt psykososialt miljø, kan kreve en mer varsom framgangsmåte enn ved kjennskap til konkrete handlinger/episoder. Det kan for eksempel være mistanke om at elever mobbes av lærere, utsettes for krenkelser fra medelever på skoleveien eller utestenges fra fellesskapet. Dette vil ofte være forhold som ikke umiddelbart er synlige og hvor man ikke har noen konkrete hendelser og vise til. I slike situasjoner er det naturlig at man kvier seg for å undersøke nærmere. At noe er ubehagelig for den ansatte, er ikke en legitim unnskyldning for å

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

ikke ivareta handlingsplikten. Undersøkelser kan for eksempel gjøres gjennom en samtale med den aktuelle eleven, samtaler med andre elever og lærere, foreldre eller andre relevante personer som kan gi et bedre grunnlag for å vurdere om dette skal følges opp.

4.2.2 Varslingsplikten

Det følger av § 9a-3 annet ledd at etter at den ansatte har undersøkt saken og kommet til at dette er forhold som bør følges opp, skal skolens ledelse informeres. Skolens ledelse plikter å sikre at alle saker de blir varslet om følges opp. Ansatte som varsler etter § 9a-3 annet ledd skal tas på alvor. Skolen ved rektor plikter å undersøke saken ytterligere dersom det er behov for dette, og sette i verk egnede tiltak. For mer om dette, se 4.3.

Varslingen kan gjøres både skriftlig og muntlig, dette avgjøres av skolen. Skolen må ha en omforent forståelse av når skal det varsles og hvordan varslingen skal skje. Rutiner må innarbeides i internkontrollen etter § 9a-4. Skoleeier kan også fastsette krav til hvordan varslingen fra ansatt til skolens ledelse skal skje.

4.2.3 Plikt til å gripe inn

I tillegg til å undersøke og varsle har den ansatte også plikt til å gripe inn dersom det er nødvendig og mulig. Hva plikten til å gripe inn innebærer avhenger av på hvilken måte eleven er krenket. Hensikten er å stanse uønskede handlinger så raskt som mulig for å unngå/redusere fysiske og psykiske skader hos de involverte. Det at ansatte straks griper inn har også betydning ved at det skjer noe "der og da". Den uønskede atferden blir slått ned på med en gang, og eventuelle misforståelser kan oppklares.

Innholdet i plikten til å gripe inn avhenger av at det er nødvendig og mulig å gripe inn. Hva som vil være egnet måte å gripe inn på avhenger av hvordan eleven blir krenket. Dersom krenkelsen er verbal, plikter den ansatte å stoppe dette og ta stilling til om den/de som har krenket eleven skal håndteres av rektor. Dersom en elev opplever sosial isolasjon plikter den ansatte også å gripe inn slik at eleven blir inkludert i det sosiale fellesskapet. Her vil det være behov for ytterligere tiltak. I begge disse tilfellene skal skolens ledelse varsles om det som har skjedd.

I tilfeller hvor en ansatt ser at elever slåss eller at en/flere elever fysisk mishandler en annen elev, skal den ansatte umiddelbart gripe inn dersom det er nødvendig. I slike tilfeller vil det så godt som alltid være nødvendig å gripe inn, men det må vurderes hvordan den ansatte bør gripe inn. I noen tilfeller kan det være nødvendig å gripe direkte inn ved å skille elevene. Om den ansatte skal gjøre dette selv vil blant annet avhenge av den ansattes egne forutsetninger. Den ansatte plikter ikke å gripe inn fysisk dersom dette setter han/henne selv i fare. Det kan da være nødvendig å hente andre for å få hjelp eller ringe til politiet for hjelp. Skolene må ha rutiner for når politiet skal ringes. Dette vil være en del av skolens internkontroll etter § 9a-4.

Det understrekes også at dersom elever gjør noe straffbart i skoletiden, bør dette politianmeldes. Skolen er ingen frisone for straffbare handlinger. Dette gjelder også dersom eleven er under den kriminelle lavalder.

Fysisk maktbruk

I noen tilfeller kan det være behov for å gripe inn fysisk, for eksempel ved å skille elever som slåss. I slike tilfeller må ikke den ansattes fysiske maktbruk gå lenger enn det som er tillatt. Opplæringsloven er taus i forhold til ansattes adgang til å bruke fysiske maktmidler. Hovedregelen er at skolens personale ikke kan bruke fysiske maktmidler. Det vises her til straffeloven § 228 og understrekes at forhold som vil regnes som legemsfor nærmelse etter denne bestemmelsen aldri vil være tillatt fysisk maktanvendelse. I noen tilfeller kan det

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

imidlertid være en meget begrenset adgang til fysisk maktbruk. Grensene må avgjøres gjennom en total vurdering av situasjonen. Dette er understreket i NOU-1995:18 side 232 :

Svært lempelige former for maktbruk vil ikke kunne anses som straffbar legemsfornærmelse. Men det er vanskelig å si nøyaktig hvor grensen går. Det vil bero på en skjønnsmessig vurdering hvor flere momenter i tilknytning til handlingen vil ha betydning. Dersom en lærer f.eks. tar tak i armen og fører bort en elev som etter muntlig instruks har nektet å flytte seg, må dette antas å ikke rammes av § 228 med mindre læreren har vært særskilt hardhendt.

Momenter som kan ha betydning er om den ansatte/skolen har prøvd muntlig oppfordring først, og eleven har unnlatt å respondere eller nektet å etterkomme denne, handlingens grovhet og eventuelle fysiske konsekvenser. Den ansattes inngripen må videre være forholdsmessig. Dersom den ansatte er unødvendig hardhendt er dette problematisk, både i forhold til § 9a-3 annet ledd siden dette ikke vil være nødvendig og i forhold til straffeloven § 228. Inngrepet må ikke fremstå som uforholdsmessig sammenlignet med det eleven gjør.

Nødrett/nødverge

Det kan tenkes at det oppstår situasjoner hvor den som griper inn må bruke fysisk makt, for eksempel for å skille to elever som slåss eller ved grovt hærverk. I den forbindelse kan fysisk maktbruk føre til at det oppstår skader, som i utgangspunktet kan være belagt med straffeansvar i henhold til straffeloven §§ 228 eller 229. Her vil reglene om nødrett og nødverge i ekstraordinære tilfeller kunne komme til anvendelse. Det understrekes at adgangen til bruk av nødrett og nødverge er meget snever og at dette alltid vil utføres for å forsvare noe eller noen, og at bevisbyrde påligger skolen dersom fysisk maktbruk som egentlig er straffbar er utført.

Bruk av tvang

Det minnes om at skolen ikke har noen hjemmel til bruk av tvang i opplæringsloven. Enhver bruk av tvang i opplæringen er lovstridig. Eventuelle tiltak som bærer preg av tvang kan unntaksvis hjemles i nødverge, men det understrekes at dette kun gjelder for ekstraordinære tilfeller og ikke kan brukes systematisk.

4.3 Skolens oppfølging av § 9a-3 annet ledd-saker

Når handlingsplikten etter § 9a-3 er oppfylt, har skolen fortsatt en jobb å gjøre knyttet til oppfyllelsen av elevens rett etter § 9a-1. Paragraf 9a-3 annet ledd regulerer ikke hva skolen skal gjøre utover det å undersøke, varsle skoleledelsen og gripe inn om nødvendig og mulig. Skolens ledelse må sørge for at skolen forfølger saken på en egnet måte slik at elevens rett til et godt psykososialt miljø oppfylles. Ofte vil det være behov for å iverksette tiltak knyttet til elevens psykososiale miljø når det oppdages at en elev er utsatt for krenkende ord eller handlinger. Det må vurderes konkret i hvert tilfelle hva som er egnede tiltak og hvem tiltakene skal settes inn mot. Dersom det er et tilfelle av mobbing vil det ofte være viktig å sette inn tiltak mot mobberen. Alle skoler skal ha nulltoleranse mot mobbing. I forhold til foreldrene kan det være aktuelt å informere om aktuelle tiltak i brev, på foreldremøter eller på annen måte.

Det er ikke formulert noe krav i § 9a-3 annet ledd om at skolen må fatte et enkeltvedtak, slik det er når en elev eller forelder ber om tiltak etter § 9a-3 tredje ledd. Dette fratar ikke skolen ansvaret for å følge opp på en adekvat måte. I noen tilfeller vil tiltakene skolen setter i verk kreve at det treffes enkeltvedtak. Det er tiltakene skolen mener er nødvendige og egnede som avgjør om enkeltvedtaksform skal brukes. I noen tilfeller er det fastsatt eksplisitt i opplæringsloven eller forskrift til opplæringsloven at avgjørelsen er et enkeltvedtak. Et eksempel på dette er skolebytte etter opplæringsloven § 8-1 tredje ledd. I tilfeller hvor det ikke er fastsatt et slikt formkrav må det vurderes om avgjørelsen som treffes er slik at den er bestemmende for

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

rettighetene og pliktene til eleven, jf. forvaltningsloven § 2 og er så inngripende at det skal treffes et enkeltvedtak. Dette vil gi eleven bedre rettssikkerhet og muliggjør en klage. Enkeltvedtaket vil også være viktig for skolens dokumentering av at de har grepet inn og prøvd å ivareta elevens rett etter § 9a-1. På den andre siden er det slik at skolen har et visst handlingsrom knyttet til ordensmessige og opplæringsmessige tiltak. Dette er mindre inngripende tiltak som gjøres for å gjennomføre opplæringen. Å flytte elevene fra en plass til en annen i klasserommet er et eksempel på et ordens- og opplæringsmessig tiltak som ikke krever et enkeltvedtak.

Hvis hendelsen kan relateres til brudd på ordensreglementet, skal det følges opp i henhold til dette. Det er viktig at ordensreglementet er utformet slik at krenkende ord og handlinger er forbudt og at ordensreglementet har refsingstiltak som er egnede. Det skal være forholdsmessighet mellom bruddet på ordensreglementet og refsingstiltaket som skolen bruker. Mobbing vil ofte være et alvorlig brudd på ordensreglementet og vil kunne kvalifisere til bortvising. Tilsvarende gjelder for mindre grove tilfeller av krenkende ord og handlinger dersom en elev gjentatte ganger krenker medelever. Det understrekes at dersom en elev gjentatte ganger krenker medelever, vil det ofte være behov for å sette inn mer systematiske tiltak knyttet opp mot vedkommende for å eliminere den uønskede oppførselen. Det er den som krenker som er problemet, ikke den som krenkes. Skolen bør samtidig være oppmerksom på at uønsket atferd fra en elev kan være et tegn på at denne eleven ikke har det bra. Det kan være eleven for eksempel har problemer på skolen eller hjemme og lar dette gå utover andre elever. Skolen må da vurdere hvordan dette skal håndteres.

Hvis det er forhold som blir oppdaget som synes å kunne være et generelt problem ved skolen, eller i den enkelte klasse/basisgruppe, kan også skolen i disse tilfellene velge å behandle saken etter reglene om enkeltvedtak i forvaltningsloven. Dette vil da gi foreldrene mulighet til å vurdere og evt. klage på de tiltakene som skolen velger å sette i gang.

Uansett er det viktig at skolen på en eller annen måte redegjør skriftlig for de tiltakene de har tenkt å iverksette. Internt bør skolen føre en logg eller lignende over de tiltak som settes i gang som vedrører det psykososiale miljøet ved skolen. I forbindelse med en eventuell senere sak vil en slik logg også være en viktig dokumentasjon på hva skolen faktisk har gjort i forhold til det psykososiale miljøet og konkrete hendelser. Denne form for dokumentasjon kan også være en del av internkontrollen etter til § 9a-4.

Skolen må også evaluere tiltakene de har iverksatt og se om disse faktisk fører til at elevens psykososiale miljø fremmer helse, trivsel og læring, jf. § 9a-1. Dersom tiltakene ikke fører til at eleven får det bedre, må skolen avgjøre hvilke andre tiltak som skal iverksettes. Tiltak som ikke fungerer er ikke tilstrekkelig. Skolens plikt er ikke oppfylt før elevens psykososiale miljø er i samsvar med § 9a-1.

4.4 Konsekvenser av at handlingsplikten ikke oppfylles

Skolen plikter å sikre elevens rett til et godt psykososialt miljø etter § 9a-1. Dersom skolen ikke ivaretar handlingsplikten etter § 9a-3 annet ledd, vil skolen være ansvarlig for dette. Avhengig av saken og hvor alvorlig unnlatelsen er, vil dette kunne få konsekvenser for skolen.

Opplæringsloven § 9a-7 gir hjemmel for å straffe med bøter eller fengsel i inntil 3 måneder, dersom ansatte/skolen/skoleeier uaktsomt eller forsettelig ikke har oppfylt sin handlingsplikt. Uaktsomhet innebærer at man har opptrådt uforsvarlig, det vil si at man burde ha handlet – eller handlet annerledes enn man gjorde. **Uaktsomhet** er en form for skyld som innebærer at man har opptrådt i strid med det en alminnelig fornuftig person ville gjort i en tilsvarende situasjon. **Forsettelig** innebærer at man bevisst utfører en handling – eller unnlater å handle,

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

for eksempel at man har kunnskap om at en elev ble utsatt for krenkende ord eller atferd, men velger å ikke følge dette opp.

5 Elevens/foreldrenes rett til å be om tiltak og skolens saksbehandling etter § 9a-3 tredje ledd

Når elevens rett til et godt psykososialt miljø ikke oppfylles, har eleven/foreldrene en rett til å be skolen om tiltak for å forbedre miljøet, jf. § 9a-3 tredje ledd. Det understrekes at det er elevens subjektive opplevelse av at retten til et godt psykososialt miljø ikke oppfylles som utløser retten til å be (henstille) om tiltak. Opplæringsloven § 9a-3 tredje ledd lyder:

Dersom ein elev eller forelder ber om tiltak som vedkjem det psykososiale miljøet, deriblant tiltak mot krenkjande åtferd som mobbing, diskriminering, vald eller rasisme, skal skolen snarast mogleg behandle saka etter reglane om enkeltvedtak i forvaltningslova. Om skolen ikkje innan rimeleg tid har teke stilling til saka, vil det likevel kunne klagast etter føresegnene i forvaltningslova som om det var gjort enkeltvedtak.

Skolen pålegges her å behandle henstillinger fra elever eller foreldre vedrørende det psykososiale miljøet etter reglene om enkeltvedtak i forvaltningsloven. Dersom det foreligger en slik henstilling, må skolen snarest mulig ta stilling til om elevens rett er oppfylt, og eventuelt hvilke tiltak som skal iverksettes. Dersom skolen ikke oppfyller denne plikten til å treffe enkeltvedtak i saken, kan foreldrene/eleven klage på skolens manglende enkeltvedtak. Det understrekes at skolen alltid skal fatte et enkeltvedtak når elever/foreldrene henstiller om tiltak som berører det psykososiale miljøet. Skolen har en vedtaksplikt.

Faser i en sak etter § 9a-3 tredje ledd:

Fase 1: henstilling om tiltak

- elev/forelder henstiller om tiltak knyttet til elevens psykososiale miljø

Fase 2: skolen plikter å fatte enkeltvedtak

- skolen utreder saken
- skolen treffer enkeltvedtak hvor det tas stilling til om elevens rett etter § 9a-1 er oppfylt og hvilke tiltak som eventuelt skal settes i verk

Fase 3: eventuell klage

- foreldrene/eleven klager på innholdet i vedtaket eller saksbehandlingsfeil
- skolen ikke oppfyller innholdet i enkeltvedtaket mv.
- foreldre/elev mener skolen ikke har fattet vedtak innen rimelig tid
- foreldrene/eleven klager til skolen som forbereder saken og sender den til klageinstansen

Fase 4: fylkesmannen behandler klagesaken

- fylkesmannen behandler klagen

Fase 5: gjennomførings- og evalueringsfasen

- hjelpen til eleven settes i gang i samsvar med enkeltvedtaket
- skolen vurderer om tiltakene er tilstrekkelige eller om andre tiltak må settes i verk for å oppfylle elevens rett

Nedenfor behandles innholdet i § 9a-3 og konsekvenser for skolen.

5.1 Fase 1: Henstilling fra foreldrene/eleven

I § 9a-3 tredje ledd er det fastsatt at "ein elev eller forelder" kan be om tiltak. Anmodninger kan altså komme fra både elever og deres foreldre i grunnskolen og videregående skole. Dersom det

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

gjelder et konkret tilfelle av for eksempel mobbing, må henstillingen komme fra eleven selv eller elevens foreldre, eventuelt en fullmektig for disse. Dersom en medelev eller andre foreldre kommer til for eksempel en lærer og ber om tiltak knyttet til en annen elev, er dette ikke en henstilling etter § 9a-3 tredje ledd. Et slikt varsel vil imidlertid utløse lærerens handlingsplikt etter § 9a-3 annet ledd. Læreren må da undersøke saken og varsle skolens ledelse dersom det er grunn til å tro at en elev er utsatt for krenkende ord eller handlinger.

Når det gjelder henstillinger knyttet til det psykososiale miljøet til flere elever og det systematiske arbeidet ved skolen vil gruppen som kan henstille om tiltak være videre. Elev og foreldre skal her forstås i vid forstand. En henstilling knyttet til det systemrettede arbeidet kan komme fra en eller flere elever, elevens foreldre, fra grupper av foreldre eller elever, foreldrekontakter, elevrådsmedlemmer samt råd og utvalg ved skolen. Dette kan være råd og utvalg ved skolen som nevnt i opplæringsloven kapittel 11, men også midlertidige utvalg, jf. Ot.prp. nr.72 (2001-02) side 23. En henstilling knyttet til det psykososiale miljøet til en gruppe elever, klassemiljøet eller skolemiljøet kan komme fra berørte elever og foreldre, foreldrekontakter samt råd og utvalg som representerer elever og foreldre. Henstillingen kan også komme fra fullmektiger for noen av disse.

Dersom det blir bedt om tiltak på vegne av flere elever og foreldre, må det presiseres hvilke bestemte personer som henstillingen gjelder, eventuelt om henstillingen gjelder skolens systemrettede arbeid.

5.1.1 Krav til henstillingen

Henstillinger fra elever og foreldre behøver ikke være skriftlige. Skolen må også ta stilling til muntlige krav. Skolen kan ikke avvise en henstilling fordi den ikke er skriftlig eller unnlater å angi hvilke tiltak eleven/foreldrene ønsker. Skolen kan heller ikke kreve at eleven/foreldrene må levere en skriftlig henstilling. Imidlertid anbefales det at eleven/foreldrene leverer en skriftlig henstilling om tiltak. En skriftlig henstilling vil være bedre for etterprøvhets og eleven/foreldrene vil kunne vise til denne dersom skolen mener det ikke er fremsatt en henstilling.

Det skal som hovedregel antas at tilfeller hvor eleven/foreldrene ber om tiltak knyttet til det psykososiale miljøet er henstillinger etter § 9a-3 tredje ledd. Det er tilstrekkelig at eleven/foreldrene påpeker at det psykososiale miljøet ikke oppfyller kravene i § 9a-1 og ber om at skolen iverksette tiltak for å rette på dette. Det er ikke nødvendig at eleven/foreldrene skisserer hvilke tiltak de ønsker eller at de henviser til opplæringsloven kapittel 9a. Terskelen for at noe er en henstilling er lav.

Dersom skolen er i tvil om en henvendelse fra eleven/foreldrene er en henstilling etter § 9a-3 tredje ledd, må skolen ta kontakt med foreldrene/eleven for å avklare dette. Direktoratet understreker at alle henstillinger, også muntlige, skal tas på alvor og utredes. Dette er en del av skolens utredningsplikt etter forvaltningsloven § 17. Skolen har også en veiledningsplikt etter forvaltningsloven § 11 i slike saker. En del av dette kan være å informere eleven/foreldrene om rettighetene etter kapittel 9a og spørre om dette er en henstilling om tiltak etter § 9a-3 tredje ledd.

For at skolen skal kunne ha grunnlag for å iverksette adekvate/forsvarlige tiltak, bør eleven eller foreldrene i størst mulig grad redegjøre for de faktiske forholdene i saken. Dersom det er mulig, bør det også opplyses hvilke tiltak eleven eller foreldrene ønsker at skolen skal sette i verk. Det er imidlertid ikke alltid slik at elever eller foreldre har en klar formening om hvilke tiltak som vil være de rette å sette i verk for å oppfylle lovens krav til det psykososiale miljøet. Det er derfor tilstrekkelig at problemet er klagt, og at det i utgangspunktet overlates til skolen å vurdere

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

hvilke tiltak som er best egnet til å løse problemet. Dette samsvarer også med at det er skolen som er nærmest til å vurdere hvilke tiltak som vil kunne være aktuelle å iverksette.

Det minnes om at dersom skolen ikke behandler noe som var ment som en henstilling, kan dette få konsekvenser, blant annet etter § 9a-7. I noen tilfeller vil også beskjeder fra foreldrene om at elevens psykososiale miljø ikke er godt nok, som ikke er henstillinger, føre til at skolens handlingsplikt etter § 9a-3 annet ledd inntreffer.

5.1.2 Hvem rettes henstillingen til?

Henstillinger skal normalt rettes til skolens ledelse ved rektor, men henstillinger kan også rettes til lærere og andre ansatte. Dersom henstillingen rettes til en lærer må han/hun vurdere hva henstillingen gjelder og om dette er noe som kan og bør løses innenfor klassen. Lærerens vurdering vil kunne være viktig når det skal avgjøres hvilke tiltak som eventuelt skal inn i enkeltvedtaket. **Uansett om henstillingen kan løses innenfor klassen skal denne bringes videre til skolens ledelse.** En henstilling fra elever/foreldre skal aldri stoppes på klassenivå. Dette har sammenheng med kravet i § 9a-3 tredje ledd første punktum om at alle tilfeller hvor det bes om tiltak knyttet til det psykososiale miljøet, skal behandles som enkeltvedtak etter forvaltningsloven. Det minnes om at hovedregelen er at det er rektor som har myndighet til å fatte enkeltvedtak. For mer om dette, se kapittel 5.2.1.

5.1.3 Hva kan henstillingene gjelde?

Henstillingene kan gjelde både generelle eller konkrete forhold ved det psykososiale miljøet til elevene. Henstillingen vil være knyttet til mellommenneskelige forhold mellom to eller flere elever, eller mellom elever og personalet på skolen. Direktoratet understreker at retten til å henstille om tiltak ikke er knyttet til kun krenkende ord og handlinger, men til alle sider av det psykososiale miljøet. I hovedsak kan henstillingen være knyttet til tre sider av det psykososiale miljøet; skolens systemrettede arbeid, gruppers psykososiale miljø og enkeltelevers psykososiale miljø. Det understrekes at det ofte vil være nær sammenheng mellom disse og at det i en sak gjerne er aktuelt med tiltak knyttet til både enkeltelevers psykososiale miljø og det systematiske arbeidet.

a) Skolens systemrettede arbeid

Henstillingen kan være knyttet til skolens systematiske arbeid etter § 9a-4 og implementeringen av systemet. Eksempler på dette er henstillinger om manglende rutiner for arbeid med det psykososiale miljøet ved skolen, eller at rutiner for eksempelvis behandling av mobbing ikke er implementert.

b) Gruppers psykososiale miljø

Henstillingen kan være knyttet til en gruppe elevers psykososiale miljø. Det kan henstilles om tiltak knyttet til et dårlig psykososialt miljø i klassen, dårlig klasseledelse, lærerens framferd, eller generelt mye bråk og uro i klassen som fører til at det psykososiale miljøet ikke fremmer helse, trivsel eller læring for en eller flere elever.

c) Enkeltelevers psykososiale miljø

Henstillingen kan være knyttet til enkeltelevers psykososiale miljø. I § 9a-3 tredje ledd er det understreket at det er mulig å be om tiltak for eksempel når det gjelder konkrete tilfeller av krenkende atferd som mobbing, diskriminering, trakassering, vold eller rasisme i forhold til enkeltelever. Dette kan være tilfeller av direkte mobbing som innebærer åpne angrep på en eller flere elever, og indirekte mobbing som sosial isolering og utestenging fra gruppen. For at det skal kunne henstilles om tiltak er det ikke nødvendig å påvise langvarig mobbing, siden § 9a-3 tredje ledd også omfatter enkelthendelser. Skolen vil ikke kunne avvise en henstilling og unnlate

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

å fatte vedtak med den begrunnelse at dette var en enkelthendelse. Også enkelthendelser skal behandles etter reglene i § 9a-3 tredje ledd.

Ikke klagerett på det pedagogiske opplegget etter § 9a-3 tredje ledd

Elever eller foreldre som ikke er tilfreds med det pedagogiske opplegget, det faglige nivået, kvaliteten på opplæringen eller de pedagogiske rammene ved skolen, kan ikke klage på dette med hjemmel i § 9a-3 tredje ledd. se kapittel 3. Imidlertid kan grensen mellom det pedagogiske opplegget og elevens psykososiale miljø være vanskelig å trekke. Det understrekes at henstillingen da må baseres på det psykososiale miljøet til eleven og virkningen lærerens holdninger etc. har på dette. Henstillingen kan ikke baseres på det pedagogiske opplegget/kvaliteten på opplæringen og generell misnøye med en lærer. Dersom henstillingen begrunnes i at foreldrene/eleven mener det pedagogiske opplegget/kvaliteten på opplæringen ikke er tilfredsstillende, er dette ikke en kapittel 9a-sak og skal ikke behandles etter reglene i § 9a-3 tredje ledd. Videre er det som hovedregel ikke klagerett på læremidlene som blir brukt i opplæringen. Det kan imidlertid klages på læremidler som har krenkende innhold, for eksempel skolemateriell med nedsettende ytringer basert på kjønn, religion eller seksuell legning. Dette vil være i strid med § 9a-1, se kapittel 3.

5.2 Fase 2: Skolens plikt til å fatte enkeltvedtak

Skolen har en ubetinget plikt til å behandle alle henstillinger om tiltak vedrørende det psykososiale miljøet fra elever eller foreldre i samsvar med reglene om enkeltvedtak i forvaltningsloven, jf. § 9a-3 tredje ledd. Dette gjelder uavhengig av hvor stort eller lite bruddet på elevens rett etter § 9a-1 er. Et enkeltvedtak er en avgjørelse som gjelder rettighetene og pliktene til en eller flere bestemte personer, jf. forvaltningsloven § 2 litra b. Det vil si at et enkeltvedtak kan omfatte mer enn en person. Når skolen skal fatte et enkeltvedtak skal saksbehandlingsreglene i forvaltningsloven følges med mindre opplæringsloven har særskilte reguleringer. Saksbehandlingsreglene gjennomgås nedenfor.

I enkeltvedtaket skal skolen alltid vurdere om elevens rett etter § 9a-1 er oppfylt eller ikke. Dersom den ikke er oppfylt skal skolen ta stilling til hvilke tiltak som er egnede for å rette på dette, slik at elevens rett oppfylles. Dersom skolen mener elevens rett er oppfylt, og det ikke er behov for tiltak skal det også fattes et enkeltvedtak. Eleven/foreldrene vil kunne klage på enkeltvedtaket.

5.2.1 Rektors ansvar for å fatte enkeltvedtak

Det er skolen ved rektor, som pedagogisk, faglig og administrativ leder i skolen som har myndighet til å fatte enkeltvedtak. Rektor kan som hovedregel ikke videredelegere det å fatte enkeltvedtak til andre ved skolen, for eksempel til en sosialpedagogisk rådgiver, en spesialpedagog eller en av elevens lærere. I utformingen av enkeltvedtaket er det rektors administrative kompetanse, herunder kjennskap til regelverket som er viktigst. Enkeltvedtaket skal treffes i samsvar med reglene i opplæringsloven kapittel 9a, forvaltningsloven og ulovfestet forvaltningsrett og den som treffer vedtaket må ha god kjennskap til dette. Andre ved skolen kan delta i utredningen av saken.

5.2.2 Krav til skolens saksbehandling

Opplæringsloven kapittel 9a inneholder noen særskilte regler om saksbehandlingen når det er eleven/foreldrene som ber om tiltak knyttet til det psykososiale miljøet til eleven etter § 9a-3 tredje ledd. Her er det fastsatt at når eleven/foreldrene henstiller om tiltak etter § 9a-3 skal saken behandles etter saksbehandlingsreglene om enkeltvedtak i forvaltningsloven. Paragraf 9a-3 tredje ledd fastsetter også at saken skal behandles "*snarest mogleg*" og dersom det ikke er truffet et enkeltvedtak "*innen rimeleg tid*" kan eleven/foreldrene klage som om skolen hadde

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

truffet et enkeltvedtak etter forvaltningsloven. For øvrig inneholder ikke opplæringsloven kapittel 9a krav til saksbehandlingen. Saksbehandlingsreglene i forvaltningsloven gjelder for øvrig for saker etter § 9a-3. Dette innebærer blant annet at følgende regler i forvaltningsloven gjelder og har betydning for skolens saksbehandling:

- kravet til forsvarlig utredning av saken i § 17
- plikt til å veilede, jf. § 11
- kravet til begrunnelse i §§ 23, 24 og 25
- rett til partsinnsyn, jf. §§ 18 og 19
- krav til skriftlighet i § 23
- krav om underretning av vedtaket etter § 27
- klageadgang i § 27

Skoleeier har ansvaret for at skolene følger saksbehandlingsreglene i opplæringsloven og forvaltningsloven selv om ansvaret etter § 9a-3 tredje ledd er lagt til skolen. Dette har sammenheng med at skoleeier alltid har det overordnede ansvaret for at skolene oppfyller elevenes rettigheter etter opplæringsloven, jf. opplæringsloven § 13-10. Skoleeier kan ikke fraskrive seg sitt ansvar ved å vise til at ansvaret etter § 9a-3 tredje ledd er lagt til skolen.

I det påfølgende vil noen av saksbehandlingsreglene som skolen må følge i sin behandling av saker om elevers psykososiale miljø gjennomgås.

5.2.2.1 Saksbehandlingstid

I saker etter § 9a-3 tredje ledd skal skolen "*snarast mogleg*" fatte enkeltvedtak etter reglene i forvaltningsloven. Hva som vil være "*snarast mogleg*" må vurderes konkret i den enkelte saken. Dette vil avhenge av blant annet alvorlighetsgraden i det forholdet som elever og foreldre vil ha endret. Dess alvorligere forholdet er, dess strengere krav vil settes til hvor fort et enkeltvedtak må være fattet. Dersom det foreligger alvorlig fare for liv og helse må det settes i verk tiltak umiddelbart. I noen saker kan det være at behovet for å utrede saken før enkeltvedtak fattes gjør at det vil ta litt tid før det kan fattes et enkeltvedtak. I alle saker må behovet for at enkeltvedtaket fattes så fort som mulig ses i forhold til hvor mye utredning som er nødvendig for at enkeltvedtaket kan fattes på et forsvarlig grunnlag. At saken skal behandles snarest mulig betyr at henstillinger fra elever og foreldre vedrørende det psykososiale miljøet skal prioriteres høyt.

5.2.2.2 Skolens utredningsplikt

Paragraf 9a-3 inneholder ikke noen særskilte krav til hva skolen må utrede før det fattes enkeltvedtak etter § 9a-3 tredje ledd. Skolens utredningsplikt fremgår av forvaltningsloven § 17. I forvaltningsloven § 17 kreves det at skolen må sørge for at saken er så god opplyst som mulig før det fattes vedtak. Skolen må sørge for at følgende er tilstrekkelig utredet:

- de faktiske forhold
- de rettslige forhold
- vurderingene knyttet til de faktiske og rettslige forhold

Kravet til utredning av de **faktiske forhold** innebærer at skolen må foreta en konkret undersøkelse av de faktiske forholdene i saken, blant annet bakgrunnen for henstillingen, hva som har skjedd og hvem som er involvert i saken. Det er ikke alltid saken er slik den fremstår umiddelbart. Rektor kan for eksempel ha en samtale med eleven/elevene det gjelder, med elevens foreldre, lærere og eventuelt andre elever for å avklare ulike forhold i saken.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

Utredningen av de **rettslige forhold** innebærer at det ses på vilkårene for at eleven har rett til at det iverksettes tiltak vedrørende det psykososiale miljøet, og eventuelt hvilke tiltak eleven har rett på.

Utredningen av **vurderinger** innebærer at det utredes nærmere på bakgrunn av både faktiske og rettslige forhold hvilke tiltak vedrørende det psykososiale miljøet som skal iverksettes i den aktuelle saken. Hvor mye saken må utredes, vil være en konkret og skjønnsmessig vurdering.

Skolen skal påse at mindreårige parter har fått mulighet til å gi uttrykk for sitt syn, i den grad de er i stand til å danne seg egne synspunkter om det saken gjelder. Det minnes i denne sammenheng om barnets rett til å bli hørt, jf. barneloven § 31 første ledd. Hvor stor vekt barnets mening tillegges avhenger av barnets alder og modenhet. I barneloven § 31 annet ledd er det fastsatt at barnet fra fylte 7 år skal få si sin mening før det treffes avgjørelser om barnet personlige forhold. Fra fylte 12 år skal barnets mening tillegges stor vekt. At elevene skal ha fått uttrykt sitt syn og at dette skal vektlegges i samsvar med deres alder og modenhet er også fastsatt i forvaltningsloven § 17. Dersom eleven ikke er hørt vil dette kunne være en saksbehandlingsfeil.

For at enkeltvedtaket skal inneholde tiltak som er egnede til at elevenes psykososiale miljø oppfylles, er det viktig at saken er forsvarlig utredet. Et vedtak som fattes uten at saken er utredet kan være problematisk. Samtidig kan ikke skolen bruke for lang tid. Det skal snarest mulig fattes et enkeltvedtak og det forventes derfor at skolen starter utredningen av saken umiddelbart.

Særlig om bruk av sakkyndige

Å avgjøre hvilke tiltak som er nødvendige for å oppfylle lovens krav kan være vanskelig. I noen tilfeller kan det være behov for fagkunnskap som skolen selv ikke besitter. Det kan også være behov for tverrfaglig eller tverretattlig samarbeid. Skolen må da, som ledd i utredningsplikten, innhente den nødvendige kunnskapen fra eksterne. Skolen kan etter å ha innhentet samtykke fra elev/foreldre drøfte tiltak med for eksempel PP-tjenesten, skolehelsetjenesten, barneverntjenesten, barne- og ungdomspsykiatrisk poliklinikk (BUP), kulturetaten, kompetansesenter og politiet.

Alle kommuner/fylkeskommuner skal i følge opplæringsloven § 5-6 ha en PP-tjeneste. Det ligger i PP-tjenestens arbeidsoppgaver å bistå skolen i det pedagogiske arbeidet. Kommunen/fylkeskommunen bør ha fastsatt at PP-tjenesten også skal bistå skolene i saker knyttet til det psykososiale miljøet etter kapittel 9a. Dette er innenfor det kommunen/fylkeskommunen kan instruere PP-tjenesten om. Kommunen/fylkeskommunen må også avgjøre hva som vil være rett tjenestevei for denne typen henvendelser til PP-tjenesten: skal disse sendes via kommunen/fylkeskommunen eller kan skolene selv be PP-tjenesten om bistand/sakkyndig vurdering.

Opplæringsloven regulerer ikke direkte PP-tjenesten bidrag i saker om psykososialt miljø, men tjenesten kan likevel bidra på ulike måter alt etter sakens karakter. Tjenesten kan for eksempel:

- gi råd både på individuelt og på generelt grunnlag om hvordan man kan bedre det psykososiale miljøet
- utarbeide en sakkyndig vurdering om det psykososiale miljøet til en eller flere elever i en konkret sak

Dersom råd innhentes fra PP-tjenesten er det viktig at PP-tjenesten utreder saken snarest mulig slik at skolens enkeltvedtak blir fattet.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

5.2.2.3 Krav til skriftlighet og underretning om enkeltvedtaket

Det følger av forvaltningsloven § 23 at enkeltvedtak skal være skriftlig, om ikke dette av praktiske grunner vil være særlig byrdefullt. I saker som gjelder elevenes psykososiale miljø, vil unnlattelse av skriftlige enkeltvedtak neppe være aktuelt. Tvert imot vil det i slike saker være viktig for elevens rettsikkerhet, dokumentasjon, og mulighet for å klage, at det fattes skriftlige enkeltvedtak.

Eleven/foreldrene skal underrettes når det fattes enkeltvedtak om elevers psykososiale miljø, jf. Forvaltningsloven § 27. Underretningen, som i praksis vil være enkeltvedtaket, skal være skriftlig og skal blant annet opplyse om reglene for klageadgang og retten til å se sakens dokumenter. Underretningen skal sendes til partene i saken. En part er i følge forvaltningsloven § 2 bokstav e en person som en avgjørelse retter seg mot eller som saken ellers gjelder, se mer om dette nedenfor i 5.3.

5.2.2.4 Krav til begrunnelse

I tilknytning til kravet om underretning om enkeltvedtaket har eleven og foreldrene krav på en begrunnelse av enkeltvedtaket. Begrunnelsesplikten er en sentral del av forsvarlighetsprinsippet, og det er viktig at skolen gir eleven/foreldrene en skikkelig begrunnelse.

Hovedregelen om begrunnelse finnes i § 24. Her sies det at "Enkeltvedtak skal grunngis". Det kreves at skolen skal gi begrunnelsen samtidig med at vedtaket treffes. Unntak fra begrunnelsesplikten finnes i § 24 annet og tredje ledd. Innholdet i begrunnelsen er regulert i § 25. Begrunnelsen skal:

- vise til "de reglene vedtaket bygger på"
- nevne de faktiske forholdene som vedtaket bygger på
- hovedhensyn som har vært avgjørende ved utøvingen av forvaltningsmessig skjønn, bør nevnes.

Begrunnelsen skal for det første vise til de **rettsreglene** som begrunnelsen bygger på. Unntaket er dersom det må antas at eleven/foreldrene kjente til disse reglene. Dette vil kun gjelde i særlige tilfeller. Gode grunner taler for at det rettslige grunnlaget heller utdypes, jf. forvaltningsloven § 25 første ledd annet punktum. Her pålegges skolen, i den utrekning det er nødvendig, at begrunnelsen også skal gjengi innholdet i reglene eller den problemstillingen vedtaket bygger på. Dette innebærer at skolen må synliggjøre det rettslige vurderingstemaet som enkeltvedtaket bygger på. For enkeltvedtak om elevers psykososiale miljø innebærer dette at skolen gjengir innholdet i §§ 9a-1 og 9a-3 eller gjengir problemstillingen som er vurdert i forbindelse med enkeltvedtak om elevers psykososiale miljø.

Det neste kravet til begrunnelsen er at den skal inneholde **de faktiske forholdene** som er lagt til grunn. Det er tilstrekkelig at det i enkeltvedtaket blir vist til eller redegjort for de faktiske forhold i sin alminnelighet.

Skolen bør også i sin begrunnelse nevne de **hovedhensyn** som har vært avgjørende ved utøvingen av forvaltningsmessig skjønn, jf. forvaltningsloven § 25. Når det gjelder saker om elevers psykososiale miljø, betyr dette at det bør nevnes hva skolen har trukket inn i vurderingen etter §§ 9a-1 og 9a-3. Dette vil gjelde både i vurderingen av om elevens rett etter § 9a-1 er oppfylt og i vurderingen av hvilke eventuelle tiltak som vil være egnede å ta inn i enkeltvedtaket.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

Konklusjonen i enkeltvedtaket skal fremgå klart og tydelig. Dersom skolen etter å ha vurdert henstillingen konkluderer med at det ikke skal settes inn tiltak i forhold til det psykososiale miljøet, må skolen i vedtaket begrunne hvorfor de mener at lovens krav til det psykososiale miljøet er oppfylt. Dersom skolen finner at elevens rett til et godt psykososialt miljø etter § 9a-1 ikke er oppfylt, må enkeltvedtaket inneholde en vurdering av hvilke tiltak som skal sette i verk, og en vurdering om hvorfor skolen mener at disse tiltakene vil være tilstrekkelige for å oppfylle lovens krav. Tiltakene skal fremgå klart og tydelig.

5.2.2.5 Enkeltvedtaket skal være individualisert

Et viktig krav til enkeltvedtaket, er at det skal være individualisert. Eleven har etter § 9a-1 en individuell rett til et godt psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel og læring. Det vil ikke være mulig å treffe denne typen avgjørelse uten at enkeltvedtaket gir en begrunnelse basert på den enkelte eleven og dennes behov. Et standardisert vedtak tyder på at skolen ikke har foretatt en individualisert og konkret vurdering av om denne elevens rett er oppfylt og hvilke tiltak som skal settes i verk.

Dersom skoleeier/skolen bruker et standardisert enkeltvedtak hvor ikke den konkrete saken vurderes, er dette en saksbehandlingsfeil. Eleven/foreldrene vil kunne klage på dette til fylkesmannen med den begrunnelse at eleven ikke har fått en individualisert behandling. Dette er i strid med reglene i opplæringsloven kapittel 9a. Fylkesmannen skal da kjenne enkeltvedtaket ugyldig, jf. forvaltningsloven § 41. Det er bare i de tilfeller det er grunn til å regne med at saksbehandlingsfeilen ikke kan ha virket bestemmende på vedtakets innhold at vedtaket er gyldig tross saksbehandlingsfeilen. Konsekvensen er at skolen må behandle saken på nytt og treffe et enkeltvedtak som er individualisert.

Det understrekes at forvaltningsloven ikke er til hinder for at deler av enkeltvedtaket er standardisert, eksempelvis fremstillingen av reglene vedtaket bygger på og informasjonen om klageadgang. Effektivitetshensyn tilsier også at dette gjøres. Dette innebærer ikke at enkeltvedtaket blir regnet som å være standardisert.

5.2.3 Innholdet i skolens vedtak

Skolen skal behandle henstillingen fra eleven/foreldrene etter reglene i forvaltningsloven. Men det kan også utledes krav til innholdet i enkeltvedtaket i opplæringsloven §§ 9a-1 og 9a-3 tredje ledd. Det følger av §§ 9a-1 og 9a-3 tredje ledd at skolen i enkeltvedtaket må ta stilling til om:

1. elevens rett til et godt psykososialt miljø er oppfylt eller ikke
 - a. hvis skolen etter utredning konkluderer med at elevens rett **er oppfylt**, treffes det vedtak om dette. Det vedtas ikke tiltak.
2. hvis skolen konkluderer med at elevens rett **ikke er oppfylt**, må vedtaket fastsette tiltak som skal settes i verk slik at elevens rett oppfylles.

Det vil si at skolen må ta stilling til både om det foreligger grunnlag for å iverksette konkrete tiltak i den enkelte sak, og eventuelt vurdere hvilke tiltak som skal settes i verk for at det som fører til at elevens rett ikke oppfylles skal opphøre og eleven skal kunne føle trygghet og sosial tilhørighet i skolesituasjonen. Nedenfor utdypes de innholdsmessige kravene til enkeltvedtaket.

Er elevens rett etter § 9a-1 oppfylt?

Skolen må i enkeltvedtaket gi en vurdering av om krav til det psykososiale miljøet er oppfylt. Det overordnede kravet til elevenes miljø følger av § 9a-1, og ligger til grunn for tolkningen av de øvrige bestemmelsene i kapittelet. I henhold til §§ 9a-1 og 9a-3 første ledd har alle elever rett til et godt psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel og læring der den enkelte opplever

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

trygghet og sosial tilhørighet. Det vil si at vurderingstemaet er om eleven har et godt psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel og læring, og om eleven opplever trygghet og sosial tilhørighet. Om det foreligger brudd på lovens krav må avgjøres etter en konkret vurdering.

Retten til et godt psykososialt miljø er en individuell rettighet for den enkelte elev. Skolen må derfor undersøke om eleven selv opplever den trygghet og sosiale tilhørighet som hun/han har krav på etter §§ 9a-1 og 9a-3. Det kan i denne sammenheng være forskjell på tålegrensen til ulike elever når det gjelder om det psykososiale miljøet oppleves negativt og krenkende. Her vil momenter som alder og personlige forutsetninger være medvirkende til at noen elever vil tåle mer eller mindre enn andre elever. I vurderingen av om skolens krav til det psykososiale miljøet er oppfylt, skal det tas hensyn til elevens egen oppfatning av det psykososiale miljøet. Dette må gjøres ved å undersøke de faktiske forholdene i saken, ved å observere virkningene på eleven og ved å observere det psykososiale miljøet. Det psykososiale miljøet skal ikke forårsake eller forsterke helseplager, føre til mistriksel eller nedsatt trivsel, hindre eller forstyrre læringen til elevene. Det psykososiale miljøet skal ha en positiv virkning.

Dersom skolen konkluderer med at lovens krav til det psykososiale miljøet er oppfylt og at det dermed ikke skal settes inn tiltak, skal skolen også fatte enkeltvedtak. Et slikt vedtak kan påklages til fylkesmannen.

Elevens rett er ikke oppfylt; vedtaket skal fastsette tiltak som skal settes i verk for å oppfylle elevens rett

Dersom skolen etter å ha vurdert henstillingen, kommer til at lovens krav til det psykososiale miljøet ikke er oppfylt for eleven, skal skolen avgjøre hvilke tiltak som skal iverksettes for å oppfylle kravene i §§ 9a-1 og 9a-3. Tiltakene som tas inn i vedtaket må være tilpasset den konkrete saken og hva som må til for at elevens rett til et godt psykososialt miljø skal oppfylles. Dersom det er flere involverte elever, for eksempel en elev som har blitt mobbet og en/ flere elever som har mobbet, må begge side av saken vurderes. Tiltakene skal iverksettes raskt, slik at problemene/krenkelsene ikke videreutvikler seg. Dersom henstillingen er knyttet til en elev/ flere elever skal tiltakene være **individuell tilpasset** den eller de elevene som har bedt om tiltak. Tiltakene må stå i forhold til alvorlighetsgraden i krenkelsene/det negative som har funnet sted. For at tiltakene skal anses som tilstrekkelige, må de være **egnet** til å bidra til at den situasjonen som har oppstått eller lignende hendelser ikke skal skje igjen. Ved å sette i verk adekvate tiltak skal skolen medvirke til at det negative ved det psykososiale miljøet/krenkelsene opphører, og eleven skal føle trygghet og sosial tilhørighet i sin skolehverdag. Dersom henstillingen er knyttet til systemarbeidet til skolen skal tiltakene være knyttet til dette. Tiltakene må være **innenfor opplæringslovens og annet regelverks rammer**. Det må her blant annet vurderes hvor **inngripende tiltaket** vil være for den det settes inn overfor. Dess mer inngripende et tiltak er, dess grundigere må skolen vurdere om det er rettslig grunnlag for tiltaket. Her må det blant annet vurderes om det er knyttet **særskilte formkrav** til tiltaket, som et skolebytte etter § 8-1 tredje ledd, om det er **forholdsmessighet** mellom bakgrunnen for henstillingen og tiltaket, samt hvor inngripende tiltaket vil oppfattes som av den det settes inn overfor. Kollektiv avstraffing og fysisk refsing av elever er ikke tillatt.

I tillegg må skolen vurdere hvilke tiltak som er til barnets beste, jf. barnekonvensjonen artikkel 3 nr. 1. Barnets beste vil kunne veie tungt når ulike interesser avveies mot hverandre. Vurderingen av hva som er barnets beste skal gjøres i forhold til det enkelte barnet og hennes/hans behov og forutsetninger.

Når det skal avgjøres hvilke tiltak som er egnede, må skolen ta stilling til de konkrete tiltak som foreldrene/eleven eventuelt har foreslått. Selv om det er fremmet forslag til konkrete tiltak er skolen ikke forpliktet til å imøtekomme disse. Skolen skal uavhengig vurdere hvilke tiltak som

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

kan sikre at elevens rett oppfylles. Dersom skolen mener at andre tiltak er mer egnede, skal skolen fatte et vedtak om dette. Skolen må i vedtaket begrunne hvorfor tiltakene som skisseres i vedtaket er valgt, her bør skolen også begrunne hvorfor eventuelle tiltak eleven/foreldrene har bedt om i henstillingen ikke er fastsatt i vedtaket. Eleven/foreldrene bør involveres i arbeidet med å finne gode løsninger på problemet.

Direktoratet minner om at der det er flere involverte elever må skolen ivareta rettssikkerheten til alle. Skolen må sikre at vedtaket ikke går på tvers av rettighetene disse har etter opplæringsloven eller annet regelverk. Dette vil også gjelde for elever som har krenket andre elevers rettigheter.

5.2.3.1 Særlige spørsmål knyttet til tiltakene i vedtaket

Skolen har mange ulike tiltak som kan iverksettes for å bedre en elevs psykososiale miljø. Når det skal vurderes hvilke tiltak som vil være mest egnet er det viktig å se på den enkelte sak og hva som er hovedutfordringene her. Skolene har et stort register av tiltak som kan velge og det er viktig at det er drøftet hvilke tilgjengelige tiltak man har.

Tiltakene kan kategoriseres på ulike måter, og her skisseres noen ulike typer kategorier. Opplistingen er ikke uttømmende.

Inndeling av tiltak:

- individrettede tiltak – systemrettede tiltak
- nivået tiltaket retter seg mot:
 - o enkeltelever
 - o flere elever i klassen
 - o tiltak rettet mot klassemiljøet
 - o tiltak rettet mot hele skolen
- tiltak rettet mot den som har krenket – tiltak rettet mot det som har blitt krenket
- pedagogiske/forebyggende tiltak – organisatoriske tiltak - rettslige tiltak

Tiltakene kan for det første være enten **individrettede tiltak** som er rettet inn mot enkeltelever eller **systemrettede tiltak** som gjelder skolens systematiske arbeid. Et vedtak vil kunne inneholde begge typer tiltak dersom skolens systemrettede arbeid ikke er godt nok og dette er en av årsakene til at enkeltelever krenkes.

For det andre kan tiltak være rettet inn mot **ulike nivå**. Tiltakene kan rettes mot en enkeltelev, men kan også være knyttet mot flere elever. Når tiltak rettes mot flere personer kan dette være enten fordi det er flere elever som mener de ikke har et godt nok psykososialt miljø- dette kan for eksempel være tiltak rettet mot klassemiljøet.

En annen inndeling er basert på om tiltakene rettes inn mot de(n) som **krenker** og de(n) som er **krenket**. Særlig i saker om mobbing må det vurderes om tiltakene skal innrettes mot mobber, mobbeoffer eller kanskje mot begge. Der nest avhengig av hvem tiltakene er rettet inn mot må det vurderes hva slags tiltak som skal benyttes.

Tiltakene som settes i verk kan for eksempel være **pedagogiske/forebyggende tiltak**, det kan være **organisatoriske tiltak** som å sette inn en ekstra lærerressurs eller assistent eller det kan være rettslige tiltak. Med **rettslige tiltak** siktes det til tiltak som i seg selv utløser et vedtak fordi opplæringsloven krever dette eller fordi tiltaket i seg selv er så inngripende for den/de det omfatter. Eksempler på rettslige tiltak vil være disiplinær tiltak, jf. ordensreglementet. Det vil her være store valgmuligheter som passer alt ettersom hva slags brudd det er på en elevs rett.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Skolen kan som en del av vedtaket sette en dato for evaluering av de tiltakene som er besluttet iverksatt.

Tiltak rettet mot andre elever

Det later til å være en utbredt misforståelse at tiltak bare kan være rettet mot den eleven som har bedt om tiltak etter § 9a-3. I de fleste tilfeller hvor en elev er blitt utsatt for negative ord eller handlinger, må skolen også iverksette tiltak knyttet til de elever eller lærere som er årsak til at det foreligger brudd på det psykososiale miljøet. Et enkeltvedtak om å stanse mobbing av en elev, vil også kunne innebære at skolen må fatte et enkeltvedtak rettet mot den eller de som mobber.

Et eller flere enkeltvedtak

Avhengig av hvilke tiltak som er nødvendige må det vurderes om det skal fattes et eller to enkeltvedtak. Om det bør fattes ett eller to enkeltvedtak vil blant annet bero på hvor inngripende tiltakene som skisseres overfor den som har krenket en annen er. Dersom tiltakene er inngripende, bør det fattes to enkeltvedtak. Dette er viktig blant annet fordi partene vil ha klagerett og rett til innsyn i sakens dokumenter. Det kan blant annet være utfordringer knyttet til taushetsplikten dersom et vedtak inneholder tiltak knyttet mot både mobber og mobbeoffer, jf. forvaltningsloven § 13 flg. Hensynet til taushetsplikten taler ofte for at det bør fattes et vedtak for hver av elevene som det skal rettes inn tiltak mot. Dersom det er en gruppe elever eller klassemiljøet det rettes inn tiltak mot kan det ofte fattes ett vedtak.

Særskilte formkrav i opplæringsloven

Noen tiltak er det fastsatt i opplæringsloven at skal være i enkeltvedtaksform. Det må vurderes konkret i hvert tilfelle om dette tiltaket bør tas inn i vedtaket etter § 9a-3 tredje ledd eller om det bør fattes et eget vedtak som bare er knyttet til dette tiltaket. Her må det ses på hvor stort inngrep dette tiltaket er i rettsforholdene til den eleven tiltaket berører. Et eksempel på et tiltak som opplæringsloven krever at skal være i enkeltvedtaksform er vedtak om flytting av en elev til en annen skole etter § 8-1 tredje ledd. Gode grunner taler for at det kun er den berørte eleven og hans/hennes foreldre som bør være part i et slikt vedtak, slik at dette tiltaket ikke tas inn i et vedtak som også andre er part i. Dette har sammenheng med både taushetsplikten og med hvem som bør ha klagerett på et slikt vedtak. Et skolebytte etter § 8-1 tredje ledd er et svært inngripende tiltak.

Særlig om sanksjonering

I forbindelse med sanksjonering av uønsket elevatferd etter ordensreglementet minnes det om at skolen ikke kan bruke andre sanksjoner enn de som er fastsatt i ordensreglementet. Dette innebærer at det er sentralt i vurderingen av hvilke tiltak som skal gis om tiltaket er en sanksjonering av uønsket atferd, i og med at det er grenser for dette, eller om tiltakene er å regne som for eksempel et pedagogisk eller ordensmessig tiltak. En flytting av en elev fra en klasse til en annen fordi eleven har mobbet en medelev kan være å regne som et ordensmessig tiltak og kan hjemles i § 9a-3 tredje ledd. Dette er ikke nødvendigvis en sanksjon.

Personalsaker

I saker knyttet til en elevs psykososiale miljø er det av og til en utfordring å skille mellom hva som er en 9a-sak og hva som er en personalsak. I noen tilfeller, som når eleven/foreldrene mener det er en lærer som mobber eleven, kommer dette på spissen. Paragraf 9a-1 er knyttet til eleven og elevens psykososiale miljø og ikke lærerens arbeidsforhold. Dette innebærer at kapittel 9a ikke kan brukes som rettslig grunnlag for å sanksjonere en ansatt men kan være grunnlag for at en elev ikke lenger skal ha en bestemt ansatt. En ansatts arbeidsforhold må eventuelt vurderes i en egen sak, og det er da arbeidsmiljøloven som kommer til anvendelse.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

5.3 Fase 3: Foreldrenes/elevens klageadgang

Eleven/foreldrene kan klage på skolens enkeltvedtak etter § 9a-3 tredje ledd. Behandlingen av klagesaker etter opplæringsloven § 15-2 er delegert til fylkesmannen. Dette utdypes i 5.4.

For å ha klagerett må vedkommende enten være part i saken eller ha rettslig klageinteresse i saken, jf. forvaltningsloven § 28. Som part regnes den eller de som avgjørelsen retter seg mot eller som saken ellers gjelder, jf. forvaltningsloven § 2 bokstav e. Den som har klagerett kan klage på avgjørelsen eller mangel på avgjørelse fra skolen/skoleeier, dette vil for eksempel være elever/foreldrene til elever som vedtaket gir rettigheter eller plikter. I tillegg kan andre enn de som har bedt om tiltak klage, dersom tiltaket ville ha betydning for dem. For å ha "rettslig klageinteresse" må man ha en viss tilknytning til saken. Elevorganisasjonen og Foreldreutvalget for grunnopplæringen vil være eksempler på organer som vil ha rettslig klageinteresse dersom de klager på vegne av sine medlemmer. Også FAU og elevrådet kan ha rettslig klageinteresse. Det kan fremkomme taushetsbelagt informasjon i enkeltvedtaket som er til hinder for at opplysningene gjøres kjent for andre enn eleven selv og elevens foreldre.

Når det skal avgjøres hvem som regnes som part eller har rettslig interesse vil det være forskjell på vedtak knyttet til enkeltelever og vedtak knyttet til skolens systemrettede arbeid.

5.3.1 Hva kan det klages på?

Eleven/foreldrene kan klage på følgende grunnlag:

- a) klage på vedtakets innhold
 - skolen mener elevens rett er oppfylt og tiltak foreslås ikke (avslag på henstillingen)
 - eleven/foreldrene er ikke fornøyde med tiltakene skolen har vedtatt
- b) skolen fatter ikke vedtak innen rimelig tid
 - tar ikke henstillingen på alvor
 - lang saksbehandling
- c) skolens manglende oppfyllelse av enkeltvedtaket
- d) andre saksbehandlingsfeil eller kompetansemangel

a) Klage på vedtakets innhold

Det kan klages på at skolen ikke gir medhold i at elevens rett ikke er oppfylt eller at tiltakene som skolen har iverksatt ikke er tilstrekkelige eller egnede. For å kunne klage på dette må den som klager enten være part eller ha rettslig klageinteresse etter forvaltningsloven.

Fristen for å klage er tre uker etter tidspunktet for underretningen om vedtaket er kommet frem til parten, jf. forvaltningsloven § 29.

b) Klage på grunnlag av at skolen ikke har fattet vedtak innen rimelig tid

I tillegg kan eleven/foreldrene klage etter § 9a-3 tredje ledd siste punktum:

Om skolen ikkje innan rimeleg tid har teke stilling til saka, vil det likevel kunne klagast etter føresegnene i forvaltningslova som om det var gjort enkeltvedtak.

Dette betyr at dersom skolen ikke forholder seg til henstillingen, eller ikke innen rimelig tid fatter enkeltvedtak i saken, vil også dette etter § 9a-3 siste punktum regnes som et enkeltvedtak som kan påklages etter reglene i forvaltningsloven. Den som har henstilt om tiltak kan klage etter § 9a-3 tredje ledd. Det er ingen klagefrist for manglende enkeltvedtak.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Vår saksbehandler: Kjersti Botnan Larsen og Hilde Austad

Hva som menes med "rimelig tid" vil variere. Dersom det foreligger alvorlige krenkelser eller alvorlig fare for liv og helse, vil det forventes hurtigere saksbehandling enn dersom det foreligger mindre alvorlige forhold. Det minnes her om at det er elevens subjektive vurdering av det psykososiale miljøet som skal legges til grunn i vurderingen av om elevens rett etter § 9a-1 er oppfylt. Elever kan ha ulike tålegrenser og dette vil ha betydning for hvor alvorlig eleven mener saken er. Skolen må ha respekt for elevens subjektive oppfatning og skal håndtere en sak om det psykososiale miljøet så raskt som mulig. Dersom skolen mener de har behov for utredninger fra PP-tjenesten eller andre og antar at dette kan ta en del tid, kan skolen i enkeltvedtaket skissere at et tiltak er å konsultere PP-tjenesten.

Dersom det blir fremsatt klage før det er gått "rimelig tid" kan skolen/skoleeier avvise klagen, jf. forvaltningsloven § 33. Det kan klages på et enkeltvedtak om avvisning, og skolen må opplyse om klageretten. Fylkesmannen er klageinstans og vurderer om skolen har hatt "rimelig tid" til å treffe et enkeltvedtak, og dermed avgjøre om klagen skal behandles.

c) Klage på manglende oppfyllelse

Det kan også klages på skolens mangelfulle oppfyllelse av enkeltvedtaket.

Den som er part eller har rettslig klageinteresse har klagerett. Når klagen er knyttet til mangelfull oppfyllelse av et vedtak er det ingen klagefrist.

d) Klage på andre saksbehandlingsfeil mv.

Partene/de med rettslig klageinteresse kan klage på saksbehandlingsfeil knyttet til enkeltvedtaket. Når reglene om saksbehandling i forvaltningsloven ikke er fulgt er det en saksbehandlingsfeil. Klageinstansen skal vurdere om feilene har virket inn på innholdet i enkeltvedtaket, jf. forvaltningsloven § 41. Dersom det er grunn til å regne med at saksbehandlingsfeilen kan ha virket bestemmende på enkeltvedtakets innhold, er vedtaket ugyldig. Skolen må da fatte et nytt enkeltvedtak, hvor saksbehandlingsreglene er fulgt. Et eksempel på en saksbehandlingsfeil kan være at saken ikke er forsvarlig utredet etter forvaltningsloven § 17, for eksempel ved at eleven ikke er hørt.

Fristen for å klage er tre uker etter tidspunktet for underretningen om vedtaket er kommet frem til parten, jf. forvaltningsloven § 29. Fylkesmannen er klageinstans.

Konsekvenser av klage under behandling

Den eller de som har bedt om tiltak kan ikke fremsette ny henstilling eller komme med nye klager vedrørende det samme forholdet, dersom forholdet er under behandling i en klagesak eller har vært behandlet og avgjort av klageorganet. Så lenge det ikke kommer frem nye momenter i saken som gjør at forholdet må vurderes på nytt, kan slike henstillinger avvises. Enkeltvedtak om avvisning kan påklages til fylkesmannen.

5.3.2 Hvordan klager man?

En klage skal alltid sendes til det forvaltningsorganet som har eller skulle ha fattet enkeltvedtak i saken i første instans. Det vil si at klagen skal sendes til skolen. Fylkesmannen er klageinstans, men før klageinstansen kan ta saken til behandling, må skolen/skoleeier se på saken på nytt, og eventuelt forberede saken for fylkesmannen, jf. Forvaltningsloven § 33..

Klagen bør utformes skriftlig. Skolen/skoleeier har veiledningsplikt overfor klageren etter forvaltningsloven § 11, og skal eventuelt hjelpe med å utforme klagen dersom det er behov for det.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

5.4 Fase 4: Fylkesmannens klagebehandling

I følge opplæringsloven § 15-2 er departementet klageinstans for enkeltvedtak om psykososiale miljøforhold etter opplæringsloven § 9a-3. Denne myndigheten er delegert videre til fylkesmennene, jf. delegasjonsbrev av 4.7.2007 fra departementet til Utdanningsdirektoratet og brev av 13.9.2007 fra Utdanningsdirektoratet til fylkesmennene. Dette gjelder både for grunnskole og videregående opplæring.

Når fylkesmannen har mottatt en klage, må fylkesmannen for det første vurdere om elevens rett etter § 9a-1 er oppfylt eller ikke. Fylkesmannen kan prøve alle sider ved saken, og også ta hensyn til nye forhold i saken, jf. forvaltningsloven § 34.

Utfallet av fylkesmannens klagebehandling kan bli:

- saken avvises
- klager gis medhold
- klager gis ikke medhold
- klager gis delvis medhold
- skolens vedtak oppheves - saken sendes tilbake til skoleeier for fornyet behandling.

I noen tilfeller kan fylkesmannen også bestemme at de ønsker å utføre tilsyn med skoleeier, jf. opplæringsloven § 14-1.

Fylkesmannen vurderer saken **på tidspunktet for klagen** og ser om elevens rett etter § 9a-1 er oppfylt da. Det vil si at det som hovedregel ikke foreligger klagerett etter opplæringsloven § 9a-3 tredje ledd på fortidige forhold. Dersom en elev har vært utsatt for eksempel for mobbing flere år tilbake i tid, men på det nåværende tidspunkt har et godt psykososialt miljø, vil det ikke rammes av denne bestemmelsen. Det kan imidlertid tenkes at forhold som har forekommet tilbake i tid, kan ha innvirkning på den nåværende situasjonen til eleven. De fortidige forholdene skal da trekkes inn i vurderingen. Videre kan det tenkes at en krenkelse kan vedvare over flere år, og forhold som ligger tilbake i tid vil da kunne være med å belyse den nåværende situasjonen til eleven.

Dersom fylkesmannen mener elevens rett ikke er oppfylt, vurderer fylkesmannen om tiltakene i enkeltvedtaket er egnet og om det er forholdsmessighet mellom tiltakene i enkeltvedtaket og bakgrunnen for henstillingen. I vurderingen av om tiltakene er forholdsmessige vil den subjektive opplevelsen til den enkelte elev være et viktig moment samtidig ser også fylkesmannen på de faktiske forholdene. Fylkesmannen vurderer også andre tiltak. **Tiltakene fylkesmannen pålegger kan være rettet mot både skolen og skoleeier. Fylkesmannen kan dersom eleven/foreldrene gis medhold i at elevens rett etter § 9a-1 ikke er oppfylt, komme frem til andre tiltak enn de skolen gjorde i vedtaket.** Fylkesmannen skal vurdere hvilke tiltak som er egnet til at elevens rett oppfylles. Tiltakene må være forholdsmessige. Eksempler på tiltak fylkesmannen kan fastsette i enkeltvedtaket er at skolen må utarbeide et system etter § 9a-4, systemet må implementeres, en elev pålegges skolebytte, klassebytte, skoleeier må tiltrettelegge for en overgang til en annen skole, skolen må ta tak i sitt holdningsskapende arbeid, en elev bortvises, skolen pålegges å utarbeide en plan med tiltak knyttet til en elev etc. Det vil være mulig for fylkesmannen å pålegge skolen gjennom vedtaket at en elev ikke skal ha en gitt lærer, men det er ikke mulig for fylkesmannen å påvirke ansettelsesforhold.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

5.5 Fase 5: gjennomføring av enkeltvedtaket og evaluering

Skolen må sørge for at tiltakene gjennomføres i samsvar med enkeltvedtaket og kontinuerlig vurdere om tiltakene fungerer. Det er viktig å sette i gang tiltakene snarest mulig.

Enkeltvedtaket er en rettssikkerhetsgaranti for eleven, men i noen tilfeller kan det være at tiltakene i vedtaket ikke fører til at elevens psykososiale miljø fremmer helse, trivsel og læring. Dersom enkeltvedtaket ikke fungerer slik det er tenkt må skolen gripe tak i dette og vurdere om det skal settes inn flere og/eller andre tiltak.

Del III - Systemrettet arbeid

I del III gjennomgås kravene til skolens systemrettede arbeid, herunder kravene til internkontroll og involvering av elevene og brukerorganene.

6 Systematisk arbeid – internkontroll etter § 9a-4

Skolen skal i tillegg til å arbeide individrettet også arbeide systemrettet. Det individrettede og systemrettede arbeidet skal ses i sammenheng. Skolens plikt til systemrettet arbeid er lovfestet i §§ 9a-3 første ledd og 9a-4. Disse bestemmelsene understreker den enkelte skoles ansvar for å sikre at elevens rett etter § 9a-1 oppfylles. Paragraf 9a-4 inneholder noen flere krav til skolens systematiske arbeid enn § 9a-3 første ledd, og § 9a-3 første ledd må antas å være dekket av § 9a-4. Paragraf 9a-4 lyder:

§ 9-4 Systematisk arbeid for å fremje helse, miljøet og tryggleiken til elevane (internkontroll)

Skolen skal aktivt drive eit kontinuerleg og systematisk arbeid for å fremje helse, miljøet og tryggleiken til elevane, slik at krava i eller i medhald av dette kapitlet blir oppfylte. Skoleleiinga har ansvaret for den daglege gjennomføringa av dette. Arbeidet skal gjelde det fysiske så vel som det psykososiale miljøet.

Paragraf 9a-4 pålegger skolen å arbeide systematisk for å fremme elevens helse, miljø og sikkerhet. Skolens systematiske arbeid må ses i forhold til den overordnede normen i § 9a-1. Hensikten med det systematiske skolemiljøarbeidet er å sikre at elevens rett oppfylles ved at skolen jobber kontinuerlig og systematisk for et godt miljø og sikrer at problemer oppdages og tas hånd om i tide.

En nødvendig forutsetning for det systemrettede arbeidet er at skolen omsetter kravene i kapittel 9a til konkrete mål og handlinger. Skolen må ha planer og rutiner for hvordan elevens rett skal oppfylles.

Skolen pålegges i § 9a-4 å jobbe aktivt, systematisk og kontinuerlig slik at kravene i kapittel 9a oppfylles. Dette betyr at skolen ikke kan nøye seg med å vente **passivt** på at noe skjer, som for eksempel at læreren ser mobbing eller at noen klager på forholdene. Skolen skal jobbe etter et "føre var"-prinsipp og forebygge brudd på elevens rett etter § 9a-1. Med **kontinuerlig** menes det at det systematiske arbeidet må være en rød tråd i skolens arbeid og ikke bare noe som gjøres når det oppstår ubehagelige situasjoner eller ved oppstarten av hvert opplæringsår. Arbeidet skal drives hele tiden, gjennom hele skoleåret. Et anti-mobbeprogram eller en perm med internkontrollrutiner som står i en hylle er ikke tilstrekkelig for å oppfylle kravet til systematisk arbeid. Det **systematiske** arbeidet skal være gjennomtenkt og planmessig. Planene og rutinene må være innarbeidet og må følges av personalet når det jobber med saker som vedrører det psykososiale miljøet til elevene.

6.1 Internkontroll

Både overskriften til § 9a-4 og innholdet i bestemmelsen understreker at dette er en bestemmelse om internkontroll. Bestemmelsen pålegger skolen å drive internkontroll. Internkontroll innebærer at skolen selv må føre kontroll med om kravene i kapittel 9a er oppfylt. Internkontroll forutsetter at skolen har omsatt kravene i kapittel 9a til konkrete mål for skolemiljøet, kartlagt utfordringene og planlagt og iverksatt tiltak for å nå målene.¹ Videre må skolen ha rutiner for å følge nøye med på miljøet og den enkeltes opplevelse av det og kontrollere at rutinene blir fulgt opp. Arbeidet skal omfatte både det fysiske og det psykososiale miljøet.

Skolen må for å oppfylle kravet til internkontroll:

- sette seg konkrete mål for skolemiljøet og skolemiljøarbeidet
- arbeide systematisk og planmessig for å nå målene og forebygge problemer
- ha rutiner for å følge med på skolemiljøet og den enkelte elevs opplevelse av det, herunder ha rutiner for å avdekke og håndtere problemer når de dukker opp og kontrollere at rutinene blir fulgt.

Skolene avgjør selv hvordan de organiserer arbeidet med internkontroll etter kapittel 9a så lenge de kan påvise at de har et system og at dette brukes for å vurdere om kravene i kapittel 9a er oppfylt og følger opp resultatene fra disse vurderingene. Skoleledelsen har ansvaret for den daglige oppfølgingen av skolens systematiske arbeid. Skolens ledelse ved rektor skal følge med og har ansvaret for at det systematiske arbeidet er aktivt, systematisk og planmessig.

6.2 Krav til dokumentasjonen

Skolen må kunne dokumentere at de har et system for internkontroll. Skolen må kunne legge fram dokumentasjon av internkontrollen når dette kreves av råd og utvalg ved skolen, jf. § 9a-6 første ledd. Dokumentasjon for internkontroll skal også være tilgjengelig for tilsynsmyndigheten.

Dokumentasjonen trenger ikke være særlig omfangsrik. Et avgjørende vurderingstema er om skolemiljøarbeidet/internkontrollen er egnet til sitt formål, som er å sikre elevenes rett til et godt psykososialt miljø der elevene føler seg trygge og opplever sosial tilhørighet og som fremmer helse, trivsel og læring. Det viktigste er at den viser **hva** som skal gjøres, **hvordan** det skal gjøres, **hvem** som skal gjøre det, **når** det skal gjøres, og hva som **faktisk** blir gjort. Skolen må kunne legge fram skriftlig dokumentasjon for:

- hvilke mål skolen har for skolemiljøet og skolemiljøarbeidet, jf § 9a-1 og 9a-3 første ledd
- hvordan skolen er organisert, blant annet fordeling av ansvar og oppgaver innenfor helse, miljø og sikkerhet
- planer og tiltak – hva som skal gjøres, når og av hvem, for å sikre et godt skolemiljø som fremmer helse, miljø og sikkerhet
- hvordan kartlegging av risiko er gjennomført (Rapporter, måleresultat og liknende)
- rutiner for å avdekke, rette opp og forebygge avvik
- hvordan rutinene blir gjennomgått for å sikre at de fungerer og er tjenlige for å nå de målene som er satt (Evaluerings av skolemiljøarbeidet).

¹ Ot. prp. nr. 72 (2001-2002) side 23.

I tillegg til det som dokumenteres skriftlig må skolen kunne dokumentere at:

- internkontrollen dekker alle bestemmelsene i kapittel 9a
- hver ansatt kjenner og forstår regelverket om skolemiljøet og pliktene de har etter loven og interne mål, rutiner/planer
- de ansatte har tilstrekkelig kompetanse om skolemiljøarbeid og håndtering av utfordringer og hendelser som omhandler skolemiljøet
- skolen har tiltak for å fremme skolemiljøet og forebygge, avdekke og håndtere krenkelser
- tiltakene blir satt i verk og planer og rutiner blir fulgt i praksis
- ledelsen er aktivt med i arbeidet med internkontroll/skolemiljø.

Dokumentasjonen skal til enhver tid være oppdatert og tilgjengelig, både for de ansatte og brukerorganet og skoleeier/tilsynsorganet.

Et mer generelt krav om internkontroll følger av § 13-10 annet ledd. Dette er omtalt i del IV.

6.3 Faser i skolens systematiske arbeid

Nedenfor følger en redegjørelse for hvordan skolens systematiske arbeid kan organiseres i samsvar med § 9a-4. Faser i skolens systemrettede arbeid:

- **Fase 1:** kartlegging av kravene i opplæringsloven kapittel 9a m.v.
- **Fase 2:** fastsetting av konkrete mål for skolemiljøet og skolemiljøarbeidet
- **Fase 3:** utarbeidelse av et system for oppfølging av kravene i kapittel
- **Fase 4:** implementering av systemet blant de ansatte.
- **Fase 5:** kontinuerlig, aktivt og systematisk skolemiljøarbeid i samsvar med systemet.
- **Fase 6:** jevnlig evaluering av skolens system og systemrettede arbeid

6.3.1 Fase 1: kartlegging av kravene i kapittel 9a mv.

En viktig del av det systematiske arbeidet med det psykososiale miljøet er å vurdere og kartlegge hvilke krav som stilles til det psykososiale miljøet i kapittel 9a. Skolen må sette seg inn i kravene i kapittel 9a og finne ut hva dette betyr for egen skole. Pliktene i kapittel 9a er ikke bare knyttet til forebyggende tiltak for å sikre retten etter § 9a-1, men skal omfatte alle bestemmelsene i kapittel 9a. Kort sagt må skolen ha en forståelse for hva som er et godt psykososialt miljø, hva som kan gå galt, hva skolen skal gjøre for at dette ikke skjer og hva skolen skal gjøre hvis dette likevel skjer.

I det systematiske arbeidet med det psykososiale miljøet må også andre bestemmelser i opplæringsloven trekkes inn. Også kravene i disse bestemmelsene må vurderes og kartlegges, selv om de fremgår av bestemmelser utenfor kapittel 9a. For det første må skolen kartlegge kravene til brukerorgan i kapittel 11. Et sentralt organ i det systematiske arbeidet er skolemiljøutvalget. Grunnskoler plikter etter § 11-1a å ha et skolemiljøutvalg. Videregående skoler har tilsvarende plikt etter § 11-5a. Videre må skolen i arbeidet med å utvikle et system også trekke inn opplæringsloven § 2-9 i grunnskolen og § 3-7 i videregående opplæring om ordensreglement.

Skolens ordensreglement er et sentralt virkemiddel i arbeidet med skolemiljøet, og skolen må se til at dette er integrert i skolemiljøarbeidet/internkontrollen. Et system for skolemiljøet som ikke

ses i sammenheng med ordensreglementet er ikke helhetlig nok. Krav til ordensreglement er redegjort for i kapittel 3.2.1. I tillegg må skolen også trekke inn vurdering i orden og i oppførsel etter forskrift til opplæringsloven § 3-5.

6.3.2 Fase 2: fastsetting av konkrete mål for skolemiljøet og skolemiljøarbeidet

Etter at skolen har kartlagt innholdet i kapittel 9a og andre relevante bestemmelser, er det viktig å drøfte hva disse kravene innebærer for skolen. Skolen må ha klart hva som er innholdet i elevens rett og hvilke plikter skolen har for å sikre oppfyllelsen av disse. Etter at skolen har drøftet hvilke krav som gjelder etter opplæringsloven, må det ses på hvordan dette skal sikres. Når skolen skal fastsette konkrete mål for skolemiljøarbeidet er det nødvendig å innhente informasjon om det psykososiale miljøet ved skolen. Informasjon kan for eksempel hentes fra Elevundersøkelsen. Skolen skal på bakgrunn av lovkravene sette seg konkrete mål for skolemiljøet og skolemiljøarbeidet. De konkrete målene er arbeidsredskaper for å oppfylle lovkravene. Det understrekes at målene ikke må innskrenke elevens rett etter opplæringsloven på en slik måte at elevens rett blir dårligere enn det som fremgår av loven. Kravene i kapittel 9a er ufravikelige.

Elevene og rådene og utvalgene ved skolen skal involveres i disse drøftingene, jf. §§ 9a-5 og 9a-6. Disse har også rett til å uttale seg om saker av betydning for skolemiljøet.

6.3.3 Fase 3: utarbeide system for oppfølging av kravene i kapittel 9a

På bakgrunn av lovkravene i kapittel 9a og de konkrete målene skolen satt seg for det psykososiale miljøet, må skolen nå utarbeide et system for oppfølging av kravene i kapittel 9a. Systemet må tydeliggjøre hvordan skolen skal jobbe systematisk for å forebygge brudd, være egnet til å fange opp konkrete brudd på elevens rett og inneholde rutiner for hvordan brudd skal håndteres i samsvar med lovens krav. Systemet skal inneholde:

- konkrete mål for skolemiljøet og skolemiljøarbeidet
- beskrivelser av hva som er et godt psykososialt miljø
- hva som skal gjøres for å forebygge brudd på elevens rett
- hva som skal gjøres dersom elevens rett ikke er oppfylt
- hvordan skolen skal evaluere sitt skolemiljøarbeid
- planer, rutiner og tiltak knyttet til skolemiljøarbeidet
- rutiner for å sørge for at de ansatte blir kjent med skolemiljøarbeidet og utfører sine plikter
- rutiner for involvering av elevene og skolens råd og utvalg

Dette systemet må kunne dokumenteres, for mer om dette se kapittel 6.2.

6.3.4 Fase 4: Innarbeiding av systemet

Når systemet er utarbeidet er det en nødvendig forutsetning at dette implementeres blant de ansatte. I implementeringen er det viktig at de ansatte får kunnskap om elevens rettigheter og hans/hennes plikter knyttet til dette. Den ansatte må ha kunnskap om kravene i kapittel 9a og skolens konkrete mål for det psykososiale miljøet. Rutiner og planer i forbindelse med det forebyggende arbeidet og rutiner og planer av betydning dersom en elevs rett ikke oppfylles må gjøres kjent for de ansatte. For å få innarbeidet systemet og rutineene i dette kan det være nødvendig med en kompetanseheving og bevisstgjøring både når det gjelder hva som skal gjøres og når det skal gjøres.

Dato: 15.06.2010

6.3.5 Fase 5: kontinuerlig vurdering av skolemiljøet og oppfølging av resultatene

Skolens ledelse har ansvaret for den daglige oppfølgingen av det systematiske skolemiljøarbeidet. Skolens ledelse skal sikre at det jobbes kontinuerlig, aktivt og systematisk med skolemiljøet i samsvar med internkontrollen. Det er viktig at det systematiske arbeidet vurderes kontinuerlig og at resultatene av vurderingene følges opp. Et system som kun avdekker problemer, men ikke sikrer at det gjøres noe med problemene, er ikke i samsvar med lovens krav. Skolens ledelse har også et ansvar for at systemet fungerer i praksis og ikke bare er "en perm i hylla" som trekkes frem når skolen blir bedt om å dokumentere at de har internkontroll etter § 9a-4. Et system som ikke brukes i det daglige arbeidet med skolemiljøet, oppfyller ikke lovens krav. Skolen skal i samsvar med internkontrollen arbeide systematisk forebyggende på skole-, klasse-, gruppe- og individnivå og være individuelt handlende på skole-, klasse-, gruppe- og individnivå. Plikten innebærer blant annet å føre internkontroll med at handlingsplikten og vedtaksplikten etter § 9a-3 oppfylles av de ansatte.

I vurderingene er det naturlig at skolen bruker rapporteringer som Elevundersøkelsen, at alle ansatte observerer hvordan elevene opplever miljøet, de ansatte oppfyller handlingsplikten etter § 9a-3 annet ledd og rektor fatter vedtak etter § 9a-3 tredje ledd.

I det systematiske arbeidet er det også viktig å involvere elevene og skolens råd og utvalg. Ved alle forhold som har vesentlig betydning for miljøet skal samarbeidsutvalget, skolemiljøutvalget, elevrådet og foreldrerådet underrettes etter § 9a-6. Et eksempel på en sak som rådene skal underrettes om er forekomsten av mobbing. Det minnes her om at personvern hensyn taler for at eleven skal anonymiseres og at skolen kan ha taushetsplikt.

6.3.6 Fase 6: jevnlig evaluering av skolens system og systematiske arbeid

Skolen må jevnlig vurdere om systemet er implementert og om det er egnet til å oppfylle lovens krav og de konkrete målene skolen har satt for skolemiljøarbeidet. Dersom skolens ledelse avdekker at systemet ikke er innarbeidet må det straks settes i verk tiltak for implementering. I tilfeller hvor det avdekkes at for eksempel rutinene ikke fungerer slik de er tenkt må skolens ledelse vurdere årsaken til dette. Skyldes dette at rutinene ikke er gode nok, at de ansatte ikke kjenner dem, ikke har den nødvendige kompetanse til å handle i samsvar med rutinene eller at de ansatte mener de er ikke egnede? Ledelsen må ta tak i årsaken og vurdere hvordan dette skal repareres.

Skolens ledelse må også vurdere om de konkrete målene som er satt nås og hva som eventuelt er årsaken til at dette ikke skjer. Skolen må stadig lete etter måter for å forbedre arbeidet med skolemiljøet.

7 Involvering av elever og brukerorgan

En viktig del av det systematiske skolemiljøarbeidet er involveringen av elevene og brukerorgan ved skolen. Systemet må inneholde rutiner for hvordan disse skal involveres i samsvar med lovens krav. Det vil ikke være tilstrekkelig å ha oppnevnt et skolemiljøutvalg, dersom utvalget ikke involveres slik § 9-6 krever.

7.1 Involvering av elevene

Det går fram av opplæringsloven § 9a-5 første ledd at:

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Elevane skal engasjerast i planlegginga og gjennomføringa av det systematiske arbeidet for helse, miljø og tryggleik ved skolen. Skolen skal leggje oppgåver til rette for elevane etter kva som er naturleg for dei enkelte årstrinna.

Dette innebærer at elevene skal tas med i skolens arbeid med å oppfylle kravene i kapittel 9a. Dette kan for eksempel være deltakelse når skolen lager ordensreglement, gjennomføre enkle målinger osv. Det er skoleleders ansvar at elevene blir tatt med i skolemiljøarbeidet.

Elevrådet kan oppnevne skolemiljørepresentanter til å utføre skolemiljøarbeidet på sine vegne. Det går fram av opplæringsloven § 9a-5 annet ledd at:

Elevrådet kan nemne opp skolemiljørepresentantar til å vareta elevane sine interesser overfor skolen og myndighetene i saker som har med skolemiljøet å gjere. Skolemiljørepresentantane deltek i planlegginga og gjennomføringa av det systematiske helse-, miljø- og tryggingsarbeidet ved skolen i den grad det vedkjem skolemiljøet for elevane.

7.2 Involvering av brukerorgan

Videre fremgår det av opplæringsloven § 11-1a og 11-5a at henholdsvis grunnskoler og videregående skoler skal ha skolemiljøutvalg. I skolemiljøutvalget skal elevene, de ansatte, skoleledelsen og skoleeier være representert, ved grunnskolene skal også foreldrerådet være representert. Ved grunnskolene skal utvalget være sammensatt slik at elevene og foreldrene er i flertall og ved de videregående skolene skal elevene være i flertall. Det er elevrådet som skal oppnevne elevenes representanter, jf. § 9a-5 annet ledd.

Skolemiljøutvalget er et rådgivende organ for skolen i arbeidet med skolemiljøet. Utvalget skal medvirke til at skolen, de ansatte, elevene og foreldrene tar aktivt del i arbeidet for å skape et godt skolemiljø. Skolemiljøutvalget har rett til å uttale seg i alle saker som gjelder skolemiljøet. De har også rett til informasjon og nødvendig opplæring. Utvalget har ingen beslutningsmyndighet/ikke vedtakskompetanse etter loven og kan ikke gi pålegg til skolen om miljøforhold, men de kan delta i planleggingen og gjennomføringen av helse-, miljø- og sikkerhetsarbeidet i skolen. Skolemiljøutvalget skal holde seg orientert om det foreligger rutiner for kartlegging og overvåkning av skolemiljøet.

Samarbeidsutvalget kan også fungere som skolemiljøutvalg. Det må da oppnevnes tilleggsrepresentanter for elevene og foreldrene, slik at de samlet får flertall når utvalget fungerer som skolemiljøutvalg.

7.3 Skolens informasjonsplikt og brukerorganenes uttalelsesrett

Skolen plikter å holde samarbeidsutvalget, skoleutvalget, skolemiljøutvalget, elevrådet og foreldrerådet løpende orientert om alle forhold av vesentlig betydning for skolemiljøet. Dette innebærer blant annet informasjon om hendelser, planer og vedtak. Det går fram av opplæringsloven § 9a-6 at:

Samarbeidsutvalet, skoleutvalet, skolemiljøutvalet og dessutan elevrådet og foreldrerådet skal haldast løpende underretta om alle tilhøve - deriblant hendingar, planar og vedtak - som har vesentleg betydning for skolemiljøet. Råda og utvala har på førespurnad rett til å få framlagt dokumentasjon for det systematiske helse-, miljø- og tryggleiksarbeidet ved skolen.

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utdanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utdanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA

Dato: 15.06.2010

Informasjon skal gis uoppfordret, noe som krever interne rutiner/instruksjoner. Rådene og utvalgene skal så tidlig som mulig tas med i planleggingen og gjennomføringen av miljøtiltak ved skolen. Dette betyr at skolen må ha rutiner for involvering av rådene og utvalgene. Rådene og utvalgene har også uttalerett og kan komme med forslag i alle saker knyttet til skolemiljøet.

Det går fram av opplæringsloven § 9a-6 siste ledd at det også er en varslingsplikt ved helsefare.

Dersom skolen blir klar over tilhøve ved skolemiljøet som kan ha negativ verknad for helse til elevane, skal elevane og dei føresette snarast mogleg varslast om det.

Varslingsplikten inntreffer allerede når skolemiljøet kan ha negative virkninger på elevenes helse. Varslingsplikten gjelder bare for helseforhold, ikke for miljøforhold som bare er negative for trivsel og læring.

Del IV. Krav til forsvarlig system

Skoleeier er etter opplæringsloven § 13-10 annet ledd pålagt å ha et forsvarlig system. Dette systemet har to elementer. Det forsvarlige systemet skal for det første være egnet til å vurdere om kravene i opplæringsloven med forskrift er fulgt og for det andre følge opp resultatene fra disse vurderingene og nasjonale kvalitetsvurderinger. Dette innebærer i korte trekk knyttet til kapittel 9a:

1. "skoleeier skal ha et forsvarleg system for vurdering av om krava i opplæringslova og forskriftene til lova blir oppfylte"
 - oversikt over lovkrav på området – alle aktuelle lovbestemmelser på området må operasjonaliseres
 - må kartlegge innholdet i hver enkelt relevant lovbestemmelse mht rettigheter og plikter, og avgjøre hva dette innebærer for skoleeiers system
 - jevnlig vurdering
 - aktiv informasjonsinnsamling og kartlegging
 - systemet må være egnet til å avdekke feil
 - må inneholde avviksrutiner
 - systemet skal være skriftlig
2. "skoleeier skal ha et forsvarleg system for å følgje opp resultatane frå desse vurderingane og nasjonale kvalitetsvurderingar"
 - sikre at det blir satt inn korrigierende tiltak
 - vurdere om tiltakene virker etter sitt formål
 - konklusjoner fra alle vurderinger må skriftliggjøres

Med vennlig hilsen

Annemarie Bechmann Hansen
divisjonsdirektør

Cathrine Børnes
avdelingsdirektør

Rundskrivet er offentliggjort på Utdanningsdirektoratets hjemmeside
<http://www.utedanningsdirektoratet.no> (Vis Rundskriv i menyen)

Postadresse:
Postboks 9359 Grønland, 0135 OSLO
Besøksadresser:
Schweigaards gate 15 B, Oslo
Britveien 4, Molde
Parkgata 36, Hamar

Telefon:
+47 23 30 12 00
Telefaks:
+47 23 30 12 99

E-post:
post@utedanningsdirektoratet.no
Internett:
www.utedanningsdirektoratet.no

Bankgiro:
7694 05 10879
Org.nr.:
NO 970 018 131 MVA